Kedves Barátaimnak,
Nóinak és Lacinak szeretettel
Jan. 10.

NAGY IMRE OTTÓ

Indiánok a Hadapród utcában

Emlékképek a gyermekkorból

Halálaim

Neked csak megszületni volt nehéz, mondta M., egykori tanártársam némi irigységgel a Zipernowsky Technikumban. Feleségem családja akkortájt vette meg az ún. Schindler-házat a Mecsek-oldalon, aminek az iskolában az előző tulajdonos, az iskola legendás igazgatója révén komoly hírértéke volt. M-nek abban kétségtelenül igaza volt, hogy megszületnem valóban nagyon nehéz volt. Apámat ugyanis születésem előtt néhány hónappal behívták katonának, s anyám ott maradt jövedelem, támasz nélkül. Talán ezért is vállalkozott otthonszülésre. Nem volt jó döntés. 1940. július 25-ére virradó éjjel, majd reggel nagy fájdalmak gyötörték, de én nem akartam világra jönni. Elindultam, de félúton megálltam. Amikor a bábaasszony látta, hogy itt komoly baj van, elrohant segítséget kérni. Szerencsére ismert egy nagy tekintélyű szülészorvost, akit zsidó származása miatt elbocsátottak a klinikáról, ily módon nem volt kórházi elfoglaltsága, otthon tartózkodott, s a várható kockázatok ellenére vállalta a szülés levezetését. Ide írom a nevét: Dr. György Ármin. A történetet anyám többször elmesélte nekem, tőle tudom annak a napnak a históriáját. Az orvos mesterségbeli tudásának hála, fél egykor végre megszülettem. Azazhogy... Anyámnak az volt a legfurcsább, hogy nem hall gyereksírást. Merthogy halva születtem. Anyám ijedtséggel vegyes csodálkozással nézte, hogy György doktor gondterhelten rázogat engem, tornáztat, számba fúj, masszíroz. Végül is visszahozott erre a világra. Felsírtam. Amikor azonban anyám közelebbről meglátott, megijedt tőlem. „Két fejed volt", mondta, amit úgy kell érteni, hogy a koponyacsontjaim egymásra tolódtak, teljesen felcsúcsosodtak. Ekkor a doktor formálni kezdte a fejemet. (Megjegyzem, sebészorvos vőm a történetet megismerve úgy nyilatkozott, hogy a szülés levezetése az „utómunkálatokkal" együtt orvosi bravúr volt, ma klinikai körülmények között is igen kockázatos lenne. Vagyis mázlista vagyok.) De György doktor még ott maradt mellettem, bénának mutatkozó bal karomat tornáztatta, érzékelési próbákat végzett egész testemen, másnap is eljött, újabb megfigyeléseket folytatott, majd elköszönt. Anyám megkérdezte tőle, mennyivel tartozik. György doktor válasza így hangzott: „Asszonyka, az ön férje most katona. Én magától egy fillért sem fogadok el." Képzeld, még a taxira sem, mesélte anyám. – Négy év múlva véletlenül találkoztak. Anyám a városháza épületéből jött, ahol hasztalanul próbált valami munkát vagy segítséget kapni, s az Irgalmasok templomába igyekezve a járókelők között megpillantotta György doktort. Sárga csillag volt a kabátján. Anyám döbbenten megállt. Az orvos is megismerte őt: „Jól

van a kisfia", kérdezte mosolyogva, majd az igenlő választ hallva búcsút intett, s tovább ment. Anyám hosszan nézett utána. Többé nem látta.

*

Önéletrajzi szöveget meghalással kezdeni, el kell ismernem, eléggé különös, de ha már így alakult, akkor ezen a vonalon folytatom. A történet baljós fordulatainak feleleventését bizonyára jótékonyan kiegészíti az elbeszélés képessége: végül is megvagyok, élek, most éppen ezt a visszaemlékezést írom. Nézzük tehát! 1947 februárjában Patacson voltunk K.-éknál. Anyám ugyanis fehérnemű varrásával foglalkozott, az elkészített darabokat élelmiszerre cserélte. Ez történt akkor is. Én pedig és az ottani fiúk kint a szabadban futkároztunk, játszottunk. Elég messze elkalandoztunk. Akkor történt a baj. Csúszkálás közben beszakadt alattam a vékonynak bizonyult jégréteg, és beleestem egy vízzel teli, mély építkezési gödörbe. Némi segítséggel ki tudtam ugyan evickélni belőle, de a fagyos szélben csurom vizesen nagyon átfáztam, mire fedél alá jutottam, s meg tudtam szárítkozni. Tüdőgyulladás lett a vége a dolognak. Napokig feküdtem magas lázzal, egy falatot sem tudtam enni. Anyám kétségbe volt esve, és már Linka doktor is komolyan aggódott. Félrebeszéltem és vizionáltam. Úgy éreztem, hogy valami könyörtelen prés szorítja össze a koponyámat. (Ezt a prést később is éreztem olykor, ha lázas beteg voltam.) Végül már semmi életjelet nem adtam. Anyám sírva felkapott, magához szorított. És akkor váratlanul megszólaltam: „Szeder..." Ő megértette. Az éléskamrában ugyanis vékony falú, karcsú üvegekben sorakoztak a szederbefőttek, ezt nagyon szerettem, és magamhoz térve most is megkívántam. A szeder fanyar-édes íze hozott vissza az életbe. Valahol bennem egy titokzatos erő az elmúlás helyett az életet akarta, ez váltotta ki a szám, az ínyem érzéki emlékét, aminek megújuló vágya a *szeder* szót hívta elő gyermeki tudatomból. Néhány napig csak szederbefőttet ettem, naponta egy egész üveggel, aztán az étvágyam is fokozatosan visszatért. Anyám megvitte gyógyulásom hírét a Piusba osztályfőnökömnek, Miriam nővérnek, majd hazatérve rám nézett, és azt mondta: „Miriam nővér imádkozott érted."

*

A következő eset – most kicsit előre futok – 1951 júniusában a Hullám Fürdőhöz kötődik. Sajnos nem tudtam úszni, de két barátom, akikkel együtt mentem fürödni, a nálam erősebb és idősebb C. Pityu és H. Feri becsalogattak a mély vízbe. Ússzuk át a medencét, mondták, majd segítünk neked. Vonakodtam, de ők nevetve belöktek a vízbe. Egy ideig valóban segítettek, de mikor a medence közepén süllyedni kezdtem, ők már nem voltak sehol. Percekig vergődtem, de ez mások számára nem volt nagyon feltűnő, mert leginkább a víz alatt voltam. Fuldokoltam. Utolsó erőmmel próbáltam a medence fenekéről felfelé lendülni, a derengő világosság felé, amikor elvesztettem az eszméletemet. Ekkor, ezt homályosan érzékeltem, egy kéz megragadott, és felhúzott a víz fölé. Egy ismeretlen fiatalember ugyanis észrevette, hogy mi történik, fejest ugorva megtalált, és kihúzott a medence szélére. Kezemet rászorította az ott lévő vaskorlátra, s azt

mondta, nincs semmi baj, ha egészen magadhoz tértél, menj haza. Mire megköszöntem volna neki életmentő segítségét, már nem volt sehol. Nem tudom, ki lehetett. Senki sem ismerte. – Nem hiszem, hogy C. Pityu és H. Feri szándékosan vesztemet akarták volna. Legalább is tudatosan nem. De tény, hogy soha nem voltak jóindulattal irántam. Más voltam, mint ők, ez a két jól megtermett, harsány fiú. Azt hiszem, csupán hagytak volna megfulladni. Másnap, amikor találkoztunk, úgy viselkedtek, igaz, hogy én magam is, mintha semmi különös dolog nem történt volna. Talán nem is történt. Mert mi is volt? Fürdés.

Képek a családi legendáriumból 1.

Az én családom átlagos kispolgári família. Ha gyerekkoromban beszéltünk is időnként a régi dolgokról, úgy gondoltuk, ez a mi ügyünk, nem kíván írásbeli megörökítést. Egy-egy levél, néhány oklevél, ennyi elegendő. Nem szükséges ennél több. Jó ideig én magam is ezt gondoltam. De aztán felismertem, hogy éppen ezért, az átlagosság miatt, ha ugyan létezik ilyen (mert az átlagosság fogalma inkább csak fikció), s különösen így, az idő távlatából visszagondolva, életünk mégiscsak igen tanulságos. Talán másoknak is, főként a hasonló körbe tartozóknak, akik sokan vannak. A család szereplőinek bemutatása, történetük elbeszélése pedig az én számomra, végül erre is rájöttem, valójában az önmegértés egyik módja. Leültem hát a számítógép elé.

Apai nagyapámmal kezdem, Nagy Jánossal, akiről Örkény mondata jut eszembe Suhajdáról, a pilótáról, a *Kulcskeresők* hőséről, s azt átformálva, a pilóta szót a fodrásszal helyettesítve, rá alkalmazom: nagyon jó fodrászmester volt, csak nem volt fodrászmesternek való. Ő ugyanis tanító akart lenni, ez volt minden vágya, ám az anyja, az én dédanyám, Kozma Júlia, aki nagyon határozott nő lehetett, szigorú döntéssel iparra adta, mert, mint mondta, abból jól meg lehet élni. Ki is bérelt a fiának a Színház téren egy elegáns üzletet (ma is megvan ez a helyiség hasonló funkcióval), minden jól indulni látszott, de hát kedvetlenül, lélek nélkül nem lehet egy ilyen ipart fenntartani. Szóval kudarc lett a vége. Ezzel egyidejűleg nagyszüleim házassága is válságba jutott, nagyapám Pestre ment, nem tudom, ott mivel próbálkozott, életének erről az időszakáról velem csak annyit közölt, hogy 1906-ban látta Rákóczi fejedelem Rodostóból hazahozott hamvainak átvonulását Pesten, s ebből nagy sztorit formált, többször elmesélte. Aztán kapott egy üzenetet, hogy a nagyanyám terhes, s akkor hazatért. Sajátos életformát alakított ki magának. Hajnali négykor kelt, ötkor elindult, sorra járta azokat a vendégeit, akik igényt tartottak a munkájára, tizenegykor már otthon volt, megebédelt, aztán olvasott estig. Különösen a 19. századi magyar klasszikusokat kedvelte, végigolvasta többször is a százkötetes Jókait, szerette Mikszáthot, Eötvöst. Ezekből a könyvekből formált nekem egy gyerekkori mesevilágot. Szinte láttam, ahogy Hargitay Judit, különféle életveszélyekkel dacolva, viszi az Alföldön át a komáromi menlevelet férje számára, bele is halt, de persze, csak tetszhalott volt (ő is!), és feltámadt (ő is). Gyűlöltem a cselszövő, elvetemült Krénfyt, és sírva fakadtam szegény, tiszta szívű Czipra halálakor. S amikor Szunyoghy Ozmonda öngyilkos lett az áruló Ocskay sírján (a *Szeretve mind a*

vérpadig nagyapám egyik legkedvesebb könyve volt, talán a Rákóczi-élmény miatt), megint csak kipotyogtak a könnyeim. Nagyapám nagy mesélő volt. Egyébként nem sokat törődött velem, mint ahogy a világgal sem. Majd elfelejtem: ő nyírta a hajamat, amit nem írtam a javára. Élhetetlen ember, mondták róla, s ez igaz is volt, mert nagyon szerény jövedelemmel rendelkezett, úgy is mondhatnám, nagyszüleim szegények voltak. Ezt a nyomorúságot ellensúlyozva mindig öltönyben járt, nyakkendővel. És választékosan beszélt. Minden családi gondot feleségére hagyott. Ő maga is kedves íróinak különc szereplőire emlékeztetett.

Nagyanyám akkor szeretett bele, amikor egyszer hozzájuk ment látogatóba, s azt látta, hogy János, amúgy valami bálra készülve, sötét öltönyben, lakkcipőben eteti a disznóólban a disznókat. A szerelemből házasság lett, ami nem volt egyszerű, merthogy ők első fokú unokatestvérek voltak, a vérrokonság pedig házassági akadály. Különleges egyházi engedéllyel, a tiltás hatálya alóli felmentéssel, dispenzációval köthettek házasságot. Erre szokta anyám mondani, amikor ez a dolog szóba jött: az ő horvát vére nagyon kellett ebbe a családba egy kis frissítés végett. A rokonság, persze, ellenezte ezt a kapcsolatot, amely végül is tartósnak bizonyult, még egy válságot is kibírt, meg két világháborút. Nagyanyám, ez a törékeny, kicsi asszony páratlan szívóssággal viselte a család gondjait. Szentegáton született, ahol apja, az én dédapám a Biedermann-birtok kulcsárja volt, tekintélyes, megbecsült polgár. Dédanyám, Schrempf Mária pedig sváb szorgalommal gyarapította a renomét. A bárói család kislány-nagyanyámat szinte a családhoz tartozónak tekintette, törődtek vele, nyáron még üdülést is biztosítottak számára. Nagyanyám elfogult emlékei szerint (amit egyébként a tények, a szentegáti közösségi emlékek igazolni látszanak) a báró különlegesen jó és szeretetre méltó ember volt, családtagjai szintén. (Én a bárói család egyik gyermekének a mintájára kaptam az Imre Ottó keresztneveket, ehhez nagyanyám ragaszkodott.) Ez volt nagyanyám életének a legszebb időszaka. Az elveszett Paradicsom. Ahová mindvégig visszavágyott. Ha kiejtette a száján azt a szót: Szentegát, tekintete elhomályosult. Házasságával nagy teher szakadt rá, amit fokozott az a körülmény, hogy a világháború idején nagyapám katonai szolgálatot teljesített, eközben a boszniai harcokban megsebesült. A karjából kioperált puskagolyót ereklyeként őrizte egy dobozban, időnként ünnepélyesen megmutatta. Számomra a világháborút ez a golyó jelképezte. Tetézte a gondokat, hogy szegény nagyanyám süket volt. A családi vélekedés szerint szülésben megszakadt a dobhártyája. Nem biztos, hogy csakugyan ez okozta a problémát, viszont a süketség tény. Teljesen süket volt. Nem lehetett vele élőszóban kommunikálni. Ennek következtében a családban úgyszólván soha nem hangzott semmiféle beszéd. Néma csöndben éltünk. Nagyanyámat láthatatlan fal vette körül, nagyapám Jókait olvasott. Beszédkészségem nem is fejlődött megfelelően. Sokszor, s egyre inkább, keresnem kellett a szavakat a tanórákon vagy játék közben. Talán ennek a némaságnak a kompenzálására alakítottam ki a magam számára azt a tanulási módszert, hogy a megtanult feladatok ismétlése gyanánt esténként nagyanyám mellé bújtam, és a fülébe kiabáltam a megtanult leckéket, verseket, énekeket. Lehet, hogy ezt azért hallotta. Legalábbis úgy tett. Az én emelt hangú leckefelmondásaimon kívül azonban nálunk senki nem szólalt meg. Ezzel szemben a családtagok rendkívül fejlett gesztusrendszert, arcjátékot alakítottak ki, s

ily módon érintkeztek egymással. Egy-egy mozdulattal, sőt a pillantásaikkal is képesek voltak nemcsak érzelmeket kifejezni, de véleményt, ítéletet is tudtak ily módon nyilvánítani. Ha Sanyi bácsi, a nagybátyám jött hozzánk látogatóba, ő is rutinosan átvette ezt a sajátos közlésmódot. Kétfajta örökséget kaptam tehát. Az örökös hallgatás következtében hétköznapi szókincsem igencsak szegényes volt (Jókai nyelvén azért talán tudtam volna beszélni, a *delnő* szó különösen tetszett nekem, meg a *zomotor*), viszont a metakommunikációt nagyon is megértettem. Talán innen eredeztethető a színház, a színjáték iránti érzékenységem. (Gimnazista koromban azért szerettem meg a drámákat, mert rájöttem, hogy ezek kétszólamú szövegek, nem csak a párbeszédeket kell figyelmesen elolvasni, a zárójelbe tett mellékszövegek, a szerzői utasítások szintén fontosak, mert ezekből lehet megtudni, hogy a szereplők miként viselkednek, s ez gyakran többet elárul róluk, mint a szavaik.)

Egyébként süketsége okozta nagyanyám halálát. Ugyanis 1955 decemberében (most megint előre pillantok) közlekedési baleset áldozata lett. Akkoriban csak ritkán, leginkább péntekenként lehetett húst kapni a hentesnél, s az asszonyoknak már éjjel sorba kellett állni a bolt előtt, hogy a hétvégi ebéd biztosítva legyen. Nagyanyám sorállás közben hazafutott a reggelire szánt péksüteményekkel, nekem friss, illatos zsömléket és sóskifliket hozott, aztán sietett vissza beállni a helyére, s amikor futott át a Szigeti úton, éppen jött a villamos. Az csöngetett, de hát ő nem hallotta...

Úgy tudom, nagyanyám Rudolf nevű öccse, és ennek gyermekei – egy tanítónő s egy újságíró – fiatalon a tüdőbaj áldozatai lettek. A végzet, úgy látszik, nem tűrte a kiemelkedni akarást. Ez csak Feri bácsinak, nagyanyám fivérének sikerült. Fiatalon beleszeretett egy nála jóval idősebb elvált vagy özvegy zsidóasszonyba, aki a családi szóbeszéd szerint azt mondta neki, amikor megkérte a kezét: Feri, én a felesége leszek magának, de előbb embert csinálok magából. Így is történt. Feri bácsi leérettségizett, gazdasági tárgyú okleveleket szerzett, vagyont gyűjtött, s mint a villanytelep igazgatója, bekerült Kiskunfélegyháza úri társaságába. Egy kúriában lakott a második feleségével, a mindig elegáns, ápolt Margit nénivel, akinek társalkodónője is volt (a korábban Kassáról családjával elmenekült Kati néni), cselédek, szakácsnő, kocsis tartoztak az udvartartáshoz. Mindezt saját szememmel láttam egy családi látogatás alkalmával. Nekem nagyon imponált ez a miliő, s még az a körülmény sem korlátozta tetszésemet, hogy annyi légy volt náluk mindenhol, mint egy alföldi tárgyú Móricz-regényben. Később annak is tanúja voltam, hogy 1950-ben mindenüket elvették, s a hortobágyi kitelepítés elől hozzánk menekültek Pécsre. Feri bácsi akkor is úgy nézett ki, mint a kommunista gúnyplakátokon a kövér „burzsuj": mellényes öltöny, csokornyakkendő, óralánc. Az angol rádiót hallgatta, s mindennap közölte velünk, hogy belátható időn belül vége lesz ennek a szovjet mintájú vircsaftnak. Nem lett vége.

(De a dolgoknak megvan a maguk időbeli, jövő felé nyitott rendje. Feri bácsi hálából, nagyanyám kívánságának eleget téve, egyik Kiskunfélegyháza melletti birtokát, Pákapusztát rám íratta. Persze, ezt abban az időben csupán jelképes gesztusnak tekintettük, időnként tréfálkozva került szóba, hogy valahol a Kiskunságban van ám nekem egy pusztám. A rendszerváltás után azonban kárpótlási jegyet kaptam érte, s ebből tudtuk megvenni azt a társasházi másfél szo-

bás lakást, amelyben anyám lakott. Mit is mondhatnék: mégiscsak volt nekem egy alföldi birtokom, amelyet soha nem láttam ugyan, de anyámat látogatva mégis kicsit mindig Pákapusztára is eljutottam.)

Képek a családi legendáriumból 2.

Nagyatádon, anyai nagyszüleimnél minden más volt, mint Pécsett. Szépen berendezett, háromszobás családi házban laktak a Lőcsei utcában, szemben a vásártérrel, amelynek színes forgatagát heti vásárok alkalmával ámulva néztem. Ilyenkor Cs. Jani, nagyanyám keresztfia mindig megjegyezte a sokadalomra utalva: „Összegyüttek, körösztanyám, mint a kutya seggibe a savó!" A híres somogyi búcsúhelyre, Segesdre menő zarándokok (a prosecció) is ott vonult el ünnepeken a ház előtt, énekelve, zászlókkal: „Fáradságban nyugalmunk, sírásunkban örömünk" – hangzott az énekük. És reggelenként jött a konda, amelyhez vidáman csatlakoztak nagyanyám disznai: a tülkölő kanász irányításával indultak Somogyszob felé az erdőre makkolni. Anyai nagyanyám, Kovacsics Klára, ahogy én neveztem: Messze-mama nagyasszonyi viselkedésével egész kis gazdaságot irányított. Reggel hozták a frissen fejt tejet, hetente meg a hatalmas, malomkerék nagyságú házikenyeret (olyan finom kenyeret azóta se ettem), a spájzban kolbászok, szalámik lógtak, „véndölben" a zsír, bödönben a lépes méz. Nagyanyám évszakonként egyszer ment boltba vásárolni. Ennek az eseménynek külön szertartása volt: tervezgetés előzte meg, majd a hiányok felmérése után megfogadta Cs. Janit a „spediter-kocsival", s egy lista alapján hosszasan és alaposan, időnként a boltosokkal, eladókkal vitatkozva és alkudozva bevásárolt. Lisztet zsákkal, cukrot faládával, sót, fűszereket, gyümölcsöket szakajtókkal, babot, lencsét, s minden egyebet, amire szükség mutatkozott. Megfontoltan, takarékosan költekezett. Később, a viszonyok szigorodásával szinte önellátásra rendezkedett be. Karakteres, autonóm lény volt, igazi irányító, szervező típus, a világ véleményével nem nagyon törődött. „Fújhatnak a fenekembe hat funt tollat", szokta mondani, a font szó helyett *funt*ot mondott. A pécsi hallgatáshoz szokott fülemnek ő nagyon hangos volt, túlságosan erőteljes és dinamikus. Ha megcsókolt, utána órákig csengett a fülem. Ezeket a csókokat soha nem úsztam meg. Szigorú rendet tartott. Az előszobában egy fehér, hímzett terítővel letakart asztalon, virágvázák között egy Jézus-szobor állt, s a lakásba belépés előtt itt keresztet kellett vetni, és egy hálaadó imát elmondani. Nyár végén hazautazáskor ez a szertartás, amelyre Messze-mama szigorúan felügyelt, ismét lejátszódott. (A Jézus-szobrot most, afféle családi klenódiumként a feleségem őrzi a cserépkályha tetején.)

Nagyanyám imádta a cigányzenét, a magyar nótákat. Minden délben ez szólt a rádióból. Gyönyörködve hallgatta. Nemegyszer az énekessel együtt fújta a nótát, s néhányszor táncra perdült egy-egy csárdásnál, maga is ropta, körbe lejtett a szobában, kezét a magasba tartva ujjaival csettintgetett, olykor kurjantott is egyet-egyet. Muzsika közben egyszer azt mondta nekem: „Kisfiam, bölcs volt a Jóisten, hogy engem lánynak teremtett, mert férfiként én már mindenemet elmulattam volna." Ezt el is hittem neki. A szüleiről soha nem beszélt: az apja,

Kovacsics Antal, azt hiszem, erdészféle lehetett, más beszámolók szerint kocsmáros, a visontai erdőben találtak rá halva. Ehhez az esethez egy betyárlegenda is fűződik. A dédanyámat, Nemes Júliát (Jádi előnévvel) származására büszke asszonyként emlegették leszármazottai. Nagyanyám házához számtalan mellékhelyiség, udvari építmény csatlakozott (a fáskamrában mindig volt egy-egy macskacsalád) az udvaron kerekes kút állt (vize hűvös, kristálytiszta és jóízű volt), és még három kert is tartozott a birtokhoz. A ház előtt egy virágoskert gruppokkal, ezt nagyanyám gondosan ápolta (nem is vette jó néven, ha oda bemerészkedtünk), volt ezen kívül egy konyhakert meg egy baromfiudvar, tyúkokkal, kakassal, kacsákkal, és még egy hatalmas, futballpálya nagyságú terület, le az evangélikus templomig, benne szőlősorok, hatalmas káposztáik, gyümölcsfák. Ez volt az én nyári birodalmam. Itt játszódott le az a jelenet, amelyet most elmondok. Nyári hőség volt, anyám és Messze-mama kapálgattak, én meg ott téblábóltam mellettük. Egyszer csak vízcsobogást hallok, mintha eső csurogna. Ezen elcsodálkoztam, mert rekkenő meleg volt, sehol egy felhő. Ránéztem kapája nyelére támaszkodó nagyanyámra, s döbbenve láttam, hogy széttartott lábai között szoknyája alól ömlik valami. Először azt hittem, hogy vér, s szegény nagyanyám mindjárt meghal. A zuhatag egyre áradt, amikor meghallottam anyám hangját: Vigyázz, anyu, itt van a kisgyerek, mármint én. Ekkor jobban odanéztem, s rájöttem, hogy nem vér folyik abban a gazdag sugárban, mert az nem piros, hogy vér legyen. És ez a különös áradat nem akart elállni: belezúdult a porba, ahonnan aranyló csöppök röpültek szerteszét. Én, aki még soha nem láttam egy női test efféle fiziológiai megnyilvánulását, megbotránkozva sütöttem le a szememet. De nagyanyám egyáltalán nem szégyellte magát: felkapott, táncolva fordult velem párat, s azt mondta: Na, a mama jól megöntözte a káposztákat. Próbáltam mosolyogni, de aztán jött a csattanós csók, s vele a fülcsengés.

Az az igazság, hogy nagyanyám életereje, dinamizmusa kissé sok volt nekem. Persze, szerettem, de a nagyapám, Csitkovics István közelebb állt hozzám. Egy visontai iparoscsaládból származott, tizenhatan voltak testvérek, ő volt a tizenhatodik gyerek. Csendes, dolgos ember volt. A parkkal szemben tágas cipészműhelye volt, s ő művésze volt a szakmájának. Gondosan elkészített cipői szinte műtárgy számba mentek, ennek híre járt. Az üzlet másik felében nagyanyám gombkötőműhelyt rendezett be (okleveles gombkötő és paszományos mester volt), neki is jócskán akadtak megrendelői, a műhelyben mindig élet pezsgett, jóízű beszélgetés, amit kíváncsian hallgattam. Egy csoport egyszer azt vitatta, hogy a Rinyán észak felé evezve el lehet-e jutni a Balatonba. Egyesek állították, hogy igen, mások ezt cáfolták, s akadt, aki úgy vélte, hogy meg lehet ugyan csinálni ezt a balatoni utat, de közben egy dombon át kell vinni kézben vagy vállon a csónakot, s egy másik patakon lehet tovább evezni. Nagyapám inkább csak nagyokat hallgatva dolgozott. Bal kezét nem tudta se kinyújtani, se behajlítani, mindig mereven tartotta, mert a háborúban egy golyó szétroncsolta a könyökének ízületeit, csontjait. Csúnya csonk állt ki belőle. De ez nem hátráltatta a munkában. Esténként pedig leült a „világvevő" rádiója elé, amelynek varázsszeme volt, s állomáskeresés közben ennek fókuszálva változó élességű, hunyorgó fényét rádiózás közben sokáig elnézegettem. Messze-papa kedves könyve *A Föld és lakói* című, a Pesti Hírlap kiadásában 1938-ban megjelent vaskos kötet volt,

ebből szokott időnként olvasgatni. (Most itt van az én könyvtáramban.) Engem megkülönböztetett módon szeretett. Ezért nagyon megdöbbentem, mikor tudomásomra jutott, hogy ő nagyanyám második férje, vér szerint nem is a nagyapám. Ezt nem akartam elhinni. De ez az információ később sem változtatta meg érzéseimet iránta.

Igazi, vér szerinti nagyapám egy horvát fiatalember volt. A Dráva menti P-ben született, majd Eszék környékére került. Egy zsidó földműves családdal, G-ékkel közeli kapcsolatot ápolt. Ha szabadságra hazakerült, előbb mindig hozzájuk ment, s csak utána a szüleihez. G-ék tanácsolták neki, hogy mint az ő egyik családtagjuk szintén, próbálkozzék Nagyatádon, hiszen már volt segédlevele, azzal ott lehet valamit kezdeni. Kicsit tudott már magyarul, de erősen törve beszélt. És itt már magyar kiejtéssel írták a nevét: Franyo Crencsics. (Franjo Crenčič helyett.) Úgy hírlik, a Dráván túl egy nagy szerelmet hagyott maga mögött, egy bizonyos Annát. Nagyatádon ismerkedett meg nagyanyámmal, s ez az új érzelem törölni látszott az emlékeket. Nagyanyám szörnyen féltékeny volt rá, mert a szép, délceg horvát fiatalembert (aki a hírek szerint maga sem volt érzéketlen a női bájak iránt) sok lány és fiatalasszony rajongta körül. Már házasok voltak, amikor egyik éjjel nagyanyám arra ébredt, hogy ifjú férje álmában sírva kiáltozik: „Annám, Annám!" Felrázta őt, és zokogva számon kérte. Nagyapám állította, hogy tévedésről van szó, ő csak azt mondhatta, „Anyám, Anyám!", merthogy ővele álmodott. Így volt-e valóban, vagy csak kimagyarázta magát? Nem tudni. Aztán jött a háború, nagyapámat elvitték katonának, s 1916-ban az olténiai Craiovából jött az értesítés, hogy az ottani hadikórházban meghalt. 26 éves volt. Nagyanyám magára maradt kétéves anyámmal. Néhány évig, második házasságáig magányosan élt. Persze, a nagyatádi pletyka kikezdte, szerintem alaptalanul. De egyébként is, szép, fiatal, egyedülálló nő volt, nem tartozott senkinek számadással. Sokáig visszavárta férjét. Még az is megfordult a fejében, a holttá nyilvánítást igazoló hivatalos papírok ellenére, hogy férje talán valami okmánycsere folytán új életet kezdett valahol azzal a bizonyos Annával. Ez akkor jutott eszembe, amikor egyszer találkoztam egy kollégámmal, R-rel, aki szemrehányást tett nekem, mivel pár nappal korábban, mint állította, Splitben találkozott velem, megszólított, de én úgy tettem, mintha nem ismerném, s ez nem volt szép tőlem. Mondtam, hogy én nem voltam Splitben, itthon tartózkodtam, összetévesztett valakivel. R. hitetlenkedve csóválta a fejét. Nem baj, mondta bizalmasan, biztosan jó okom van arra, hogy letagadom saját magamat. Ez a találkozás szöget ütött a fejembe: lehet, hogy van egy horvát hasonmásom?

Még egy fénykép történetéről szólok röviden. Nagyanyám sokáig őrizte kinagyított esküvői fényképüket. Titokban, egy fehérneműt tartalmazó fiók alján, papírba csomagolva rejtegette, mert nem akarta ezzel a ragaszkodással megbántani második férjét, de megválni sem tudott ettől az emléktől. Egyszer, pakolás közben, mégis előkerült ez a kép, fény derült nagyanyám titkára. Valami vallomásféle is volt a kép szélére írva, amelyben a „csak téged" és a „mindörökre" szavak is szerepeltek. Nagyanyám egy ideig némán hallgatta férje szemrehányásait, majd indulatosan kettészakította és a cserépkályha lángjai közé dobta a képet. Bizonyára a férjét szerette volna kiengesztelni. Vagy így óhajtott végleg megszabadulni a fájdalmas emléktől? Nem tudom. De másnap, amikor ki akarta szedni

a kályhából a hamut, döbbenten látta, hogy a kép elégett ugyan, de az a része, amelyen az ő arca volt haján a menyasszonyi fátyollal, különös módon, körbeégve ugyan, de épen megmaradt. Kivette, és a nagyalakú *Jézus élete* című könyv lapjai közé tette ezt a fényképdarabot. Halála után én ott megtaláltam. Elvittem egy képkeretező műhelybe, ahol leszedettem róla az elszenesedett szegélyt, körülvágattam az ünnepi portrét, és bekereteztettem. Most itt van az íróasztalom fölött.

*

Két nagybátyám, anyám féltestvérei életkorban közelebb álltak énhozzám, mint a „Nenéjükhöz", s ily módon gyermekkorom részeivé váltak. Emil bátyám túltengő képzelettel és kalandor lélekkel bírt, s ez egész életében különböző szerepekbe kényszerítette, s hajtotta, űzte őt egészen Svájcig. Vele mindig történt valami, s ez a valami bizony gyakran nem volt jó dolog. Egy esetre különösen jól emlékszem. Ő a Fémipariba járt (én pedig a Piusba, ez akkoriban afféle pécsi Fradi–MTK ellentétnek számított, Emil bosszantásomra sokat gúnyolódott a papokon), s nyári gyakorlatként Nagyatádon egy műhelyben kellett dolgoznia. Sokszor olajos volt a ruhája, amit én szóvá tettem, hogy némileg ellensúlyozzam papi vicceit. Ezt csúfolódásnak vette, ami nem esett jól neki. Egy este aztán váratlanul közölte velem, hogy másnap nem gyalogosan, hanem „rangosan", motorbiciklivel fog hazajönni, amit én nem hittem el, hiszen nincs is motorja. Na, csak állj ki délben a kapu elé, s figyelj. Kíváncsivá tett. A megjelölt időben kiálltam a kapu elé, s az árok szélén a gömbakác mellett várakoztam. Egyszer csak látom ám, hogy egy motorbicikli bekanyarodik a Lőcsei utcába, s tényleg Emil bátyám ül rajta. Elég gyorsan közeledett. Előbb csak emiatt csodálkoztam, de rögtön utána már azon is, hogy nem lassít, pedig nagyon közeledik a házunkhoz. És akkor már tudtam, hogy azért nem fékez, mert *nem tud* fékezni. Rákanyarodott az árkon átívelő kis hídra, alig tudtam félreugrani, majd teljes erővel nekiütközött a drótkerítésnek. Én azt már az árokból kilesve láttam, hogy a kerítés beszakad, a motor (a műhelyfőnök elkötött járműve) felbőgve vergődik a földön, majd néhány pörgés-forgás és pufogás után elhallgat. Emil bátyám pedig a földön fekszik elterülve. Messze-mama égnek emelt karokkal és harsány „Jaj, Atyám!" kiáltásokkal szalad a kert felől, miközben a pórul járt motoros vérző arccal felemeli fejét, rám néz, és azt motyogja: Na, ugye, megmondtam, hogy motorral...

Pityu bátyám öccsének szöges ellentéte volt: a szorgalom és a megbízhatóság mintaképe. Róla is van egy történetem. 1948-ban Pesten egy műhelyben dolgozott, s munka után kitöltött egy totószelvényt (akkor még a lottó nálunk nem létezett, viszont a totó fénykorát élte), s elköszönt munkatársaitól. Pityu, ha nyersz, remélem, nekem adod a felét, mondta a főnöke viccelődve. Rendben van, felezünk, válaszolta a nagybátyám. De ő ezt nem viccnek vette. Megütötte a főnyereményt, hatalmas összeget kapott, aminek a felét letette a főnöke elé. Helytállt az ígéretéért. De hát csak viccelődtetek, mondták neki néhányan. Az mindegy, válaszolta, a kimondott szónak súlya van. És felezett. Ilyen volt. Egyébként ipart tanult, de ő építész akart lenni. Otthagyta a műhelyt, s beiratkozott a pécsi építőipari technikum esti tagozatára. Mivel a technikum mellett dolgoznia is kellett,

ácsmunkát vállalt egy építkezésen. Hajnalban kelt, ledolgozta a nyolc órát, hazajött, megmosakodott, átöltözött, s ment az iskolába. Esténként tanult, hétvégén a beadandó rajzokat készítette. Kitűnő eredménnyel szerzett technikusi oklevelet, simán felvették a budapesti Műszaki Egyetem építészmérnöki karára, ott is szépen haladt a tanulmányai során. Két évet végzett el sikeresen, majd a forradalom leverése után külföldre távozott. Mindent újra kellett kezdenie. Úgy tudom, okkal döntött így. De erről ennyi elég.

Nagyanyám soha nem heverte ki azt a sokkot, amit fiainak külföldre távozása, ahogyan ő mondogatta: „elvesztésük" okozott. Évekig nem is találkozhattak, s amikor már feloldották a disszidensekkel kapcsolatos tilalmat, akkor is csak nagyritkán. Ennek a traumának a következménye lehetett, hogy bár nagyanyám korábban is „álomlátó" volt (a „fényes tollú vörös kokassal" kapcsolatos jelenései valóságos meseciklust alkottak), idős korára egyre inkább elmosódtak számára a valóságnak és a képzeletének a határai. Egyre inkább álomvilágban élt.

Hadapród utca

Mindennek ez a kezdete. Minden itt kezdődik. A Hadapród utca Pécs Szigeti külvárosának egyik észak-déli fekvésű utcája, amely a ma már nem létező Pius utca (ez később még Zója névre hallgatott egy darabig) és a Kürt utca között, azokkal párhuzamosan összekötötte a Makár utat a Szigeti úttal. Déli végénél volt a villamos végállomása. Ha beérkezett a két kocsiból álló szerelvény, az első kocsi, amelyben a vezető foglalt helyet, s amely fölött az áramszedő időnként hatalmas elektromos szikrákat villantott, előre gördült a vaspálya végéig, ahonnét visszafelé indult, a kitérőn áthaladva megelőzte a másik kocsit, majd visszatolatva rákapcsolódott arra. Az utasok felszálltak, a kalauz kisvártatva megrántotta a kapaszkodó-fogantyúk közt függő szíjat, csengetett, s a szerelvény megindult. De mi most menjünk ellenkező irányba! Ha a Szigeti úton nyugat felé vesszük utunkat, a Hadapród iskola előtt ellépegetve a Kürt utcához érünk (ebben lakott a tudós könyvtáros, Várkonyi Nándor), azon túl kertes, családi házak sorakoznak egészen a Szigeti vámig. Azon túl már Rácváros következik. Ha a másik oldalon, a villamos-végállomástól indulunk a Szigeti vám felé, először a huszárlaktanya előtt haladunk el, s mögötte déli irányban a PAC-pályát pillantjuk meg. Ennek tribünje is volt a nyugati oldalon. (Úgy emlékszem, itt játszotta első – és győztes – NB I-es meccsét később a Pécsi Dózsa.) De most itt nem állunk meg, hanem nyugat felé megyünk egy darabig tovább a Szigeti úton a vám felé. Körülbelül félúton egy malom áll, mögötte, kissé távolabb terül el a repülőtér. A PAC-pályától délnyugatra vezet egy köves, poros út a repülőtér felé, kétoldalt eperfákkal. Mi ezeket szederfáknak neveztük, tavasszal, lombfakadáskor virágba borultak, nyáron apró szemecskékből álló, leveses terméseikből nagyokat lakmároztunk. Egyes fák fehér, másikak sötétkék gyümölcsöket teremtek, de mi a lombok között tanyázva mindegyiket szürkének láttuk, mivel az arra haladó kocsik, szekerek által felvert hatalmas porfelhők belepték a fákat bő termésükkel együtt. Hanem azért nekünk a szeder nagyon ízlett porosan is. Képzeletben most is ott vagyok. Látom a patakot, amely az utat átszeli, fölötte egy régi kőhíd, alatta a kissé megtorpanó vízfo-

lyás árnyékos, védett tavacskává szélesül, amelyet vízi növények öveznek, sás, nád, vízi liliom, a vízben pedig békák, rákocskák, apró halak élvezik a nyugalmat. Ahogyan állok a parton, s nézem kedvenceimet, a tarajos gőtéket, mögöttem éppen száll le a füves térségre a pesti repülőjárat gépe.

Ma ebből semmi sincs. A poros út, a kőhíd, a patak, az eperfák meg a repülőtér helyén emeletes házak állnak. Uránváros útjai, terei, épületei. Ez egy másik világ. Amit elmondtam, már csak az emlékeimben él. Miként az egész gyerekkorom.

*

A családi arcképek után a Hadapród utcával kell folytatnom emlékező jegyzeteim sorát, életem első szakaszának pécsi színhelyével. (Ma Honvéd utcának nevezik, de nekem megmarad a régi nevén.) Kétarcú világ. Délen a Szigeti útba torkollik, ahol, mint említettem, a kor igényeinek megfelelően villamos járt, északon pedig a Pius templom neoromán épületével nézett szembe, vagy inkább a templom nézett rá, mintegy várakozva. Délen a civilizáció, az evilági technika akkori hazai fejlettségi fokával, északon a kultúra, az időtlen szellem. Mivel ez már a Mecsek-oldal lankája, a templomhoz *fölfelé* kellett menni, a villamoshoz *lefelé*. Az utca keleti oldalán, ha a templom felé fordulunk, akkor a jobb oldalon családi házak sorakoztak. Ezekben a házakban egyszerű, dolgos emberek laktak családjukkal: iparosok (bádogos, üveges, szabó, asztalos), hivatalnokok, tisztviselők. Az utca felső végén egy tanítócsalád, B-ék laktak orvostanhallgató lányukkal, Ilikével. Egy gyermektelen zsidó házaspár is élt az utcában, akikről megtudtuk, hogy két fiuk meghalt a háborúban. Ha ez szóba került, anyám mindig hozzátette: Istenem, szegények. De ennek a sóhajszerű mondatnak a valódi jelentését akkor még nem ismertem.

Az utca nyugati felén a Hadapródiskola épületei álltak, és magas téglafallal övezett parkja terült el. A Honvéd Reáliskola 1942-től M. Kir. Zrínyi Miklós Honvéd Gyalogsági Hadapródiskola néven működött. Szép, méltóságteljes Szigeti úti főépületét (amelynek homlokzatát Ottlik Géza megörökíti *Buda* című könyvében) a Kádár-korszakban lebontották, s egy formátlan, fantáziátlan monstrumot emeltek hűlt helyén. Ma az orvoskari kampusz része. A Hadapród utca felől megmaradt az eltüntetett Zrínyi immár nem létező főépületének stílusára emlékeztető háromemeletes épület két lépcsőházzal, a másik hasonló épület derékszögben elfordulva a Szigeti úttal párhuzamosan helyezkedik el. Ezek tiszti lakásokat foglaltak magukban, a „jobbpart" lakói szerint gőgös emberek, vagyis „urak" voltak a lakóik, akik viszont az ő eltávolításuk után kerültek a helyükre (akkor már Dózsa Lövész Tiszti Iskola volt az intézmény neve), azok többnyire az ország mélyrétegéből kerültek elő. Olyan család is volt köztük, akiknek még bútoruk sem volt: szalmát terítettek a fényes parkettára. A „jobbpart" szóhasználata szerint „prolik" voltak. A régi tisztek fönti, úri világa helyett most jöttek az újak lentről. Csak az a közép, amit a Hadapród utca keleti oldalának polgári házai képviseltek, az maradt ki (most is) a játékból. És szegény K. bácsi szintén. Ezt az öreget korábban egy őrnagy megszégyenítette, merthogy kiszökött a malaca az utcára, sőt a tiszti járda szélén is turkálni merészelt, mire a malac gazdája

emelt hangon lett rendre utasítva, aki ijedten el is takarodott malacostól. Később ugyanennek az öregnek ki akarták igényelni a házát, mert az új tisztek egyikének nem jutott már az emeletes épületben lakás. Láttuk az öreget alázatosan könyörögni a parancsnoknál, hogy a lánya elvált, a férje kitette a lakásból, most ide költözne a gyerekével, de hova menjen, ha elveszik tőle azt a lakást. (A világ megváltozott, de K. bácsi helyzete a régi maradt. Ez az ügy egyébként szerencsésen megoldódott, mégiscsak el tudtak mindenkit helyezni a „tiszti" házban.)

Közúti forgalom ott, a Makár és a Szigeti út között szinte egyáltalán nem létezett. Az utca egyetlen lakójának, S. bácsinak volt egy öreg, háború előtti autója, amit, ha néha használni akarta, kurblival kellett nagy nehezen működésbe hozni, köhögve, billegve járt a köves, vízfolyások vájta úton, s ha fordulni akart, gombnyomásra egy emberi ujjra emlékeztető piros rudacska emelkedett ki a helyéről oldalt, mutatván az irányt, ha éppen működött. Ez a kis gépezet belőlünk, gyerekekből nagy tiszteletet váltott ki. A nekilendülő autót diadalordítással kísértük a sarokig. Járművek tehát arrafelé nem nagyon voltak. Viszont volt sok gyerek. Annyi, hogy két futballcsapatot is ki lehetett állítani. A családi házakból kerültek ki a „Kintiek", a „Zrínyiből" pedig (mi ragaszkodtunk ehhez a névhez) a „Bentiek". A kézilabdapályán (néha a nagypályára is átmentünk) ádáz focicsatákat vívtunk. Büszke voltam arra, hogy, bár a kisebbek közé tartoztam, én voltam a „Kintiek" kapusa. Igaz, előbb csak tartalék, később, már nagyobb fiúként, az első számú. A park kalandozásaink felejthetetlen színtere volt. Kipróbáltuk a tornaszereket, s jókat vízipólóztunk az úszómedencében, amelynek az intenzív használattól, egy-két zászlóalj lefürdése után, olykor már sötétzöld színe volt. De nekünk úgy is megfelelt.

Ez a hatalmas park volt nagy indián játékaink színtere. Mi, „kintiek" voltunk az indiánok, ők, a „bentiek" pedig vállalták a hódító spanyolok szerepét. Mivel többnyire erősebbek, nagyobbak voltak nálunk, igencsak passzolt rájuk ez a szerep. Mi tollakat illesztettünk a homlokunkat elfedő, fejünkre kötött számozott papírlaphoz, ők pedig puskákat jelképező botokkal vonultak felénk, szintén számokkal a homlokukon, amit azonban leleményesen eltakartak. Mi viszont kénytelenek voltunk fedetlen homlokkal játszani, mert a takarási tilalmat a fütykösök fenyegető suhogtatása támasztotta alá. Igaz, lehajthattuk vagy félrefordíthattuk a fejünket, de ez korlátozta a mozgásunkat. Mondanom sem kell, hogy az erőviszonyok ilyen alakulásának következtében a játék végén indián „holttestek" borították a csatateret. Számainkat leolvasták, tolldíszeinktől megfosztottak bennünket. Hogy aztán másnap újra kezdjük a számháborút. Néhány esetben azonban mégis meg tudtuk nehezíteni a spanyolok dolgát. Futballkapusként rájöttem ugyanis, hogy nekem sajátos térlátásom van. A kapuban állva képes voltam kiszámítani a pályán zajló folyamatok várható irányát, esélyeit, lehetőségeit, azaz átláttam a teret, prognosztizálni tudtam a mozgásokat, előre láttam a labda útját. Ezt a képességemet az indiánok javára is érvényesítettem. Ügyesen helyeztem el a parkban a társaimat csata előtt, és stratégiaként olyan mozgási ütemet dolgoztam ki, támadási ritmust és védekezési sorrendet, hogy ezzel megleptük ellenfeleinket. Persze, azok győztek így is, de nem egykönnyen. H. Karcsi, a legfőbb spanyol oda is jött hozzám egy játék végén, és azt mondta: „Kár, hogy te nem vagy benti."

A vonatozás csapattagságtól, „indiánságtól", „spanyolságtól" független, közös játékunk volt. A tiszti ház alagsorát ugyanis kisvasúttal is felszerelték, mozdonnyal, kocsikkal, rendes vágánya volt, még egy kitérője is. Annak idején ezzel szállították a tiszti családok tüzelőtárolóihoz, kamráihoz a téli tüzelőt. Az épület északi végén található aknán keresztül a teherautóról az akna nyílása alá álló vonat kocsijára bedöntötték a szenet, fát, s a vonat a megfelelő helyre szállította terhét, majd jött a következő fuvar. Ez a szállító művelet a tisztek távozása után szünetelt. Úgy véltük, a kisvasút miránk vár, hogy megfelelő szerepet kapjon. Ennek érdekében elfoglaltuk, sőt uralni kezdtük az alagsort. Valóságos vasúti forgalmat képzeltünk oda, egész napos menetrendet alakítottunk ki, s ennek alapján vidáman gördült ide-oda a szerelvény. Nagyon élveztük. Egyszer azonban túlságosan felgyorsítottuk a vonatot, ráadásul rosszul állítottuk a váltót, s a nagy lendülettel érkező szerelvény nem kanyarodott be a megfelelő helyre, hanem egyenesen tovább rohanva átszakította a sorompót, kidöntötte az ajtót, s az ott tartózkodók legnagyobb megdöbbenésére, akik alig tudtak félreugrálni, kitörtünk az udvarra. Mintha a föld nyílott volna meg. Voltaképpen az is történt. A meglepetéstől egy percig szólni se tudott senki, de aztán ránk zúdult a néphárag. A lakók haditanácsa megtiltotta a további vonatozást. Ezzel a Hadapród utcai kisvasút története véget ért.

*

A jobb oldali házsor ma már nem létezik. Egy városrendezési terv alapján a hatvanas években az egész házsort lebontották, köztük a mi otthonunkat (Hadapród utca 14.), az én szülőházamat is, és panelházakat emeltek hűlt helyükön. De a képzeletemben minden lépcső, küszöb és ajtó elevenen létezik. Az a négy freskó is, amelyet ismeretlen művész a tágas kapualj magas falaira festett. A négy évszakot ábrázolta: a tavasszal virágzó mandulafákat, az aratást, a szüretet, valamint a hegyoldalban csilingelve haladó szánokat vidám társasággal. Olyan élethűnek láttam az ábrázolt világot, hogy valóban hallottam (hallani véltem) az énekszót és a száncsengőt. Rumbach bácsi is mindig megállt a képek alatt, ha hozzánk jött, mézet hozott, mert méhészettel foglalkozott, vagy, üveges mester lévén, egy-egy kitörött ablakot pótolt, s ilyenkor magyarázatokat fűzött a freskókhoz, amelyek, mint mondta, pécsi helyszíneket ábrázolnak. Az egyiken meredek utat láttam a Mecsek felé kanyarodni, a Pius már rajta volt a képen, de a templom még nem, s megkérdeztem tőle, milyen út vagy dűlő az ott fölfelé, hova vezet. Rumbach bácsi erre elmesélt egy érdekes történetet. 1740-ben történt – mesélte, s én azért jegyeztem meg az évszámot, mert én éppen kétszáz évvel később születtem –, hogy egy Pellegrandt György nevű péket és feleségét, akik olyan finom kenyeret sütöttek, hogy annak híre járt a Tettyén és környékén, és még jóízű sört is főztek, az irigyeik azzal vádoltak meg, hogy boszorkányokkal szövetkeztek, azért megy olyan jól a pékségük. Mivel néhány hamis tanú is ellenük vallott, akik állítólag látták a boszorkányokat éjfélkor berepülni hozzájuk a kéményen át, perbe fogták őket, és gyorsan meg is született rájuk a halálos ítélet. Rumbach bácsi itt kis szünetet tartott az elbeszélésben, én annál kíváncsibban vártam a folytatást. Rumbach bácsi élvezte a hatást, majd így folytatta: – Elfogták tehát Pellegrandtékat,

s a főtéren várt rajuk az akasztófa. Sok érdeklődő, kíváncsi ember gyűlt oda, de a tömegben a barátaik is felbukkantak. Tumultus támadt, és a zűrzavarban sikerült a vádlottaknak híveik segítségével elmenekülniük. A Rókus-domb felé igyekeztek, nyomukban üldözőikkel, majd a Mecsek felé fordultak azon a meredek ösvényen, amit a képen látsz. Sikerült is egérutat nyerniük, bottal üthették a nyomukat. Azt az utat pedig róluk és erről a történetről nevezték el Boszorkány útnak – fejeződött be a mese.

Rumbach bácsi különös ember volt, hosszúra nőtt dús, ősz hajjal és tekintélyes, prófétai szakállal. Tőle hallottam, hogy korábban, 1940-ben, amikor születtem, Csorba Győző lakott a szomszédunkban albérlőként. (Később találtam egy dokumentumot, amely igazolta Rumbach bácsi információját.) Az öreg (én nagyon öregnek láttam) arról volt nevezetes, hogy gyűlölte a dohányos embereket. Ha valamelyik házban munkát vállalt, megkövetelte, hogy érkezése előtt hat órával szellőztetni kezdjenek. Ha mégis cigarettaszagot érzékelt, szitkozódva távozott. Gyakran kiállt a kapujába, s onnan szórta átkait az arra haladó dohányzókra.

A freskók történetéhez tartozik még, hogy a tavaszi tájat ábrázoló kép bal felső sarkában egy fecskepár fészket rakott. Mivel a képen is lehetett repülő madarakat látni, olyan érzésem támadt, hogy a fészek voltaképpen a festményhez tartozik. A fecskék évről évre visszatértek, s nagy csiviteléssel jelezték, hogy megérkeztek. Berepültek a kapualj magas terébe, s amikor látták, hogy a fészkük rendben megvan, örömükben repültek néhány kört. Én pedig futottam fel a lépcsőkön, s az udvaron kiáltoztam: „Megjöttek a fecskék! Megjöttek!" Erre mindenki kijött az udvarra, még a süket nagyanyám is, és mondogatták: tényleg, itt vannak. Még a szomszédból is átkiabáltak: „A maguk fecskéi jöttek meg?" Igen, válaszoltuk, a mieink. Megvannak, mind a kettő. A fecskék közben elrepültek, majd visszaszálltak, s hozzáfogtak fészkük takarításához, rendberakásához. Még Ilike, a medika is megnézte őket, ha arra járt.

Tőlünk két házzal lejjebb Csordásék laktak. Gyakran megálltam előttük, s a deszkakerítés résein be-belestem az udvarukra, különösen a konyha ajtaja előtti lugas csalogatta a tekintetemet az érett szőlőfürtök látványával. Ha Csordás néni meglátott, behívott, szakított nekem egy szőlőfürtöt, vagy felemelt, hogy én magam dézsmáljam meg a dús bogyókkal teli gyümölcsöt. Egy ilyen látogatásom alkalmával (1945 nyarán) gyereksírást hallottam. Mivel a nénit mindig egyedül láttam, megkérdeztem: Csordás néni, ki sír odabent? Hát a kis unokám, válaszolta mosolyogva, most itt lakik nálam. Azért sír, mert beteg? Bizony, nagyon beteg volt, de már jól van. Nem jön ki? Még babakocsiban van – hangzott a válasz. Hogy hívják? – kérdeztem. Gyöngyike. (Ez a Gyöngyike lett az én feleségem. Most, hogy ezt írom, a szomszéd szobában beszélget valamelyik lányunkkal telefonon.) Kocsiban is tologattad azt a kislányt az udvaron, mielőtt visszavitték volna Sopronba a szülei, mesélte a nagyanyám. (Gimnazistaként került vissza a szomszédunkba. Neked nem kellett a királylány keresésére indulnod, mint a mesében, tréfálkozott anyám, házhoz jött.)

Háború

Legkorábbi emlékeim a háborúval kapcsolatosak. Pécsett nem voltak harcok, bombázásokra sem került sor, de ezt akkor nem tudhattuk előre. Persze, a németek kiűzése után a megszálló csapatatok katonái által elkövetett erőszakos cselekmények hírei félelemmel töltöttek el bennünket. Gyakran megszólalt a sziréna is. Ezért többnyire a pincében tartózkodtunk. S mivel a szomszédos házak nem mindegyikének volt óvóhelyül szolgáló pincéje, mások is nálunk húzódtak meg. Gyakran nyolcan-tízen is összegyűltek. Rosszul kezdődött a dolog, mert az első menekülésekor elbotlottam a lépcsőn, és bukfencezve jutottam le a mélybe. Nagyon megütöttem magamat, sírtam, de anyám megtapogatott, s a vizsgálat után megnyugodva azt mondta: szerencsére György doktor jól összerakta a fejedet, nem lett semmi baja. A pince ideiglenes lakói különféle emberek voltak, nem is ismertük mindegyiküket. A veszély összehozza az embereket, szinte kis közösség alakult ott ki, rövid, halk beszélgetések hangzottak el, mindenki hozzáadta a maga történetét a közös tapasztalathoz. Híreket mondtak egymásnak, félelmeiket fogalmazták meg. Átérezték egymás sorsát, így könnyebb volt a magukét elviselni. Egy alkalommal azonban, amikor valaki sírva sóhajtozott, hogy csak már lenne ennek az egésznek vége, megszólalt egy férfi: „Micsoda gyáva társaság! A Führer most fogja bevetni a csodafegyvert. Biztos a német győzelem." Néma csönd lett. Majd valaki halkan megszólalt: „Az lehet, de most éppen verik őket." – „Szégyellje magát!" – torkollta le a csodafegyveres ember.

Én aránylag jól elvoltam a pincében. Volt ott ugyanis egy nálam négy-öt évvel idősebb lány, Terike, aki pártfogásába vett, és megtanított engem írni. Igaz, csak a nagybetűkre jutott idő. A pincében bőven található hamudarabok szolgáltak kréta gyanánt, szépen lehetett velük színes vonalakat húzni, rajzolni. A lépcső aljánál lévő, nyersfából, gyalult deszkákból készült, a pincelejáratot a pince belső terétől elválasztó ajtó volt a tábla. Terike példás türelemmel vezetett be engem a betűk világába. Ha felrajzolt egy betűt az ajtóra, ismételgetve bemutatta a megfelelő hangzót, s ehhez mindig hozzáfűzött egy-egy hasonlatot: az A betűnél például azt mondta, látod, ez itt egy háztető, a két ereszkedő felét gerenda köti össze, hogy szilárd legyen. A C betű volt a holdsarló, az S pedig egy tekergő kígyó, és így tovább. Könnyen ment. Később a Piusban Miriam nővérnek az én esetemben már könnyű dolga volt a kisbetűkkel, meg a zsinóríráskal. Terike mesélt is nekem, miközben kint szóltak a szirénák. Meséi közül arra emlékszem leginkább, amelyik egy csodaszép királyfiról szólt, aki olyan jóvágású, délceg legény volt, emelte fel az ujját Terike, hogy még a Nap is megállt az égen, ha megpillantotta. Az apja, a Felföldi Király éppen ezért nagyon féltette, nehogy megverjék szemmel (ekkor a mesemondó tágra nyílt szemmel, igézően rám nézett, hogy én rögtön megértettem, mit jelent a szemmel verés), és egy toronyba zárta. Egyszer mégiscsak elengedte vadászni, amikor is a királyfi űzőbe vett egy szarvast, és eltévedt. Egy szénégetőre talált, aki varázsló volt, megfogta, tűzbe vetette a királyfit, aki a tűzből újjászületve, százszoros erővel ugrott elő. Tovább vándorolt, legyőzte az Alföldi Király vitézeit, megkérte a királylány kezét, de a király egy gonosz szolgája segítségével egy pincébe zárta kígyók és békák közé. – Te lány, szólt közbe valaki, hát éppen egy pincében kell kígyókkal és békákkal ijesztget-

ned ezt a gyereket? – Nem kell félned, nyugtatott meg Terike, mert ennek a királyfinak volt egy barátja, egy kánya (Terike felrajzolta a táblára a madarat), akinek korábban megmentette az életét, s a kánya most hálából megszerezte neki a pincekulcsot, amivel a királyfi kinyitotta a pincét, így hát kiszabadult. Legyőzte az Alföldi Király maradék vitézeit, mire az végre neki adta feleségül a lányát, és hozzá fele királyságát – fejezte be a történetet a mesemondó. Sajnáltam, hogy vége van a mesének.

Egyszer azonban menekülnünk kellett. Híre járt, hogy az orosz és bolgár katonák rettegésben tartják a környéket, lopnak, úgy mondták: „zabrálnak", és nőkkel erőszakoskodnak. Anyám nagyon félt. Mit tegyen? A házunkban nem maradhattunk, mert oda biztosan betörnek majd, a pincébe se mehettünk ezúttal, mert az már ismert búvóhely volt (valaki ezt rosszindulatúan hírül adta). Ebben a helyzetben anyám úgy döntött, hogy a szomszéd ház szegényes udvari lakásában rejtőzünk el, ahonnét a lakók, L.-ék falura menekültek. Este fogott hát bennünket, engem és a húgomat, átmentünk oda, s a szobában az ablak alá lekuporodtunk. Anyám magához szorítva átölelt bennünket a koromsötétben (még most is hallom a szíve dobogását), s némán mozgott az ajka: imádkozott. Időnként hallottuk, hogy egy-egy katonacsizma végigkopog az udvaron, fojtott kiáltozás, röhögés, szitkozódás is elhangzott, egy távolabbi sikoltást is hallottunk. Egyszer egy csizmának taposó, súrlódó lépései éppen a búvóhelyünk ajtaja előtt torpantak meg, az illető nyilván kémlelődött – talán két perc telhetett el ebben a szörnyű várakozásban, kiszolgáltatottságban, én úgy éreztem, megállt az idő –, de aztán valaki hangosan odaszólt, bizonyára hívta az ajtónk előtt álló katonát, mire lassan eltávolodtak a lépések. Ott töltöttük összebújva az éjszakát az ablak alatt a földön, hátunkkal nekitámaszkodva a falnak. Kora reggel aztán kiáltást hallottunk: „Elmentek az oroszok!" Félve előbújtunk, és hazafutottunk. A kaput feltörve találtuk, az ajtókat tárva-nyitva. Az udvaron tűz nyomai látszottak.

De az oroszok mégsem mentek el. Csak másfélék jöttek, akik nem erőszakoskodtak. Legalábbis mi így tapasztaltuk. Hozzánk beszállásoltak egy középkorú őrmestert, aki szerényen beérte nagyszüleim szuterén lakásának egyik szobájával, s ha még valaki közülük bejött a házba, azokat elzavarta. Be is mutatkozott, azt mondta, ő Miska bácsi (ennyit tudott magyarul), és hogy ő „ucsítyel", azaz tanító. Engem az ölébe ültetett, és könnyekkel a szemében magyarázott valamit, amiből kivettük, hogy otthon neki hasonló korú kisfia van, mint én. Volt egy tangóharmonikája, s esténként orosz népdalokat adott elő, a muzsikát énekkel kísérve: Sztyep da sztyep krugom, puty daljok lezsit, ezt így megjegyeztem, mert a dalt többször elismételte. Időnként elővett egy könyvet, s hangosan olvasott belőle, amin szintén elérzékenyült. Azt mondta, Puskin. Amikor elvezényelték, illendően elbúcsúzott, s nekem egy dobozka cukrot adott ajándékba.

Két-három hónapot Nagyatádon töltöttünk, ott bővebben volt élelem, s a front már túljutott a városon. Nagyapám gyalogosan jött el értünk, két napig tartott az útja, éjjel egy szalmakazalban aludt. Pécsről kalandos körülmények közepette utaztunk Somogy felé: különböző vonatokra kapaszkodtunk föl, hol fapados kocsiban, hol „marhavagonban", hol tehervonaton utaztunk, hosszú várakozásokkal, zötykölődve. Útközben egyszer nagyon megrohanták a kurta szerelvényünket az utazni szándékozók, hatalmas csomagokkal, megrakott ko-

sarakkal jöttek, kiáltoztak, veszekedtek. Nagy tumultus támadt, s hogy engem nehogy eltapossanak vagy elsodorjanak, anyám a vécéfülkébe nyomott. Ott védve voltam, s bele tudtam kapaszkodni a nem éppen tiszta vécékagyló peremébe. De végül eljutottunk Nagyatádra.

Az apámról egyetlen kisgyermekkori emlékképet őrzök. Nem csoda, hiszen mindig behívták katonának. Ő mondta később, hogy ha két cintányért valahol összeütöttek, neki tüstént mennie kellett. Akkor is éppen búcsúztattuk az állomáson. Az épület előtt álltunk a város felőli oldalon anyámmal, nagy nyüzsgés volt, rengeteg katona, az első vágányon szerelvény állt, a mozdonya időnként türelmetlenül füttyentett, sürgetve a búcsúzások befejezését. Apám egyszer csak felbukkant a vonat felől teljes felszerelésben, vállán általvetve a borjúnak nevezett táska, összecsavart pokróc, megölelt, megcsókolt bennünket, majd eltűnt a tömegben, a háborúban, a Volga menti, szaratovi hadifogolytáborban, ahonnét csak 1948-ban szabadult. Számomra apa nélkül teltek ezek az évek.

Hogy meg tudjunk élni valahogyan, anyám néhányszor Tarcsa-pusztára gyalogolt, mert ott ismert egy-két parasztcsaládot, akiknél el tudta cserélni az általa varrt ruhákat, fehérneműt élelmiszerre. Ebből éltünk. Tarcsa-puszta tizenöt kilométerre van Pécstől. Oda-vissza harminc kilométer. Most elképzelem: egy fiatal nő, batyuval a hátán gyalogol a havas úton, szélben, fagyban. Az anyám. (Itt megállok, ezt nem írom tovább, inkább megtörlöm a szemem.)

*

A Zrínyiben hadikórházat rendeztek be, az udvaron is feküdtek sebesültek: az egyiknek szörnyű, fájdalmas, szűnni nem akaró jajongását napokig hallottuk. Azt mondták, mindkét lábát amputálták. Aztán csend lett. A legfájdalmasabb, mert engem gyerekként közvetlenül érintő háborús emlékem kedves kutyánkkal, Bodrival kapcsolatos. Reggelenként, ha nyugalom volt, nagyapám kiengedte, hogy fusson egyet. Egy alkalommal sebesülten érkezett haza. Valaki meglőtte. Ott ült nagyapámék szobájában, s ahogyan nézett rám, szemében a szokásos, odaadó szeretet mellett valami ismeretlen döbbenet sejlett. Akkor vettem észre, hogy mellső lábainál egy sötétlő folt növekszik. Folyt a vére. Erősen lihegett. Hamarosan el is pusztult szegény. Ez az emlékkép azért is bennem maradt, mert később rávetült egy másik. Tíz évvel ez után, nagyanyám halálos balesetét követően, amikor nagyapám hazajött a kórházból a halálhírrel, amint megállt, karján a kabáttal, ami akkor volt nagyanyámon, amikor elgázolta a villamos, a gyűrött, szakadt kabátból egy alvadt vérdarab hullott a szőnyegre. Arra a helyre, ahol a sebesült Bodri ült.

Háborús emlékeimet 1944 karácsonyával zárom. Csendes, nyugodt nap volt, nem is kellett volna az óvóhelyre mennünk, anyám azonban, miután bezárta a kaput, mégis a pince felé vette az irányt. Kézen fogva vezetett engem, egyéves húgomat a karján vitte. Amint leértünk a lépcsőn, tekintetem a pince belső szögletében álló öreg, kopott szekrénykére esett, amelynek tetején ez alkalommal egy üvegvázába állított fenyőágat láttam, előtte gyertyácska égett. Halvány fényében észrevettem, hogy a fenyőágon két szem szaloncukor függ. Egyik a tied, másik a Zsuzsáé, mondta anyám. Leültünk, anyám átölelt bennünket, s halkan elkezdett énekelni: Mennyből az angyal...

A Pius 1.

Egy pillanatig sem volt kétséges, hogy az iskolás kort elérve a Piusba kerülök. Az iskolának jó hírneve volt, ott volt a közelünkben, a Hadapród utca felső végénél, és anyám, akit Nagyatádon a zárdában apácák és ferences papok neveltek, hallani sem akart arról, hogy állami iskolába menjek. Így lettem piuszista.

Itt most egy kis előzetes magyarázatra van szükség. Az én második keresztnevem, mint már említettem: Ottó. Ezt a nevet egy későbbi osztályfőnököm túlzottan germánnak tartotta, és elhagyta a nevemből, s ez a rövidítés hagyományozódott. A Piusban azonban Ottónak szólítottak. A társaim, a tanáraim, a Kedves-nővér, egyszóval mindenki. Piuszista osztálytársaim (néhányan még élnek) ma is így szólítanak, ha összefutunk valahol. Ezért most visszaveszem az Ottót, s a teljes nevemet írom emlékidézésem szövege fölé. Jobban illik ezeknek a visszapillantásoknak a világához. Ezeknek az emlékezéseknek a „hőse" tehát egy Ottó nevű fiú, aki most, míg írom ezt, várakozóan rám néz.

1946 szeptemberében tehát életem egyik legfontosabb eseményére került sor. A Pius diákja lettem. Ez a méltán híres jezsuita iskola 1912-ben kezdte meg működését Pécsett, 1915-től véglegesnek szánt helyén, a Makár úton, illetve az alapító püspökről elnevezett Zichy Gyula úton, a Mecsek déli lejtőjén, a Csoronika dűlői püspöki szőlő területén. A templom 1930-ra készült el (a házunk kapualjában lévő freskón, amely a húszas években keletkezhetett, ezért nem láthattam), majd a nyugati szárny, valamint a nevezetes sportkombinát az előírt szabványoknak megfelelő futballpályával, azután a park is kialakult az arborétummal. A szeptemberi évnyitón, a *Veni Sancte* ünnepélyes szertartásán az első osztályos kisdiákok egyikeként vehettem részt. Az egész család számára nagy esemény volt ez, Messze-mama is eljött Nagyatádról (ő fizette ki a tandíjamat). Sötét ruhát kaptam, zsinóros kabáttal, hosszú nadrággal, aranyrojtos nyakkendővel, s ezt az elegáns öltözéket egy sárga-fehér szalagos, sildes, kerek diáksapka egészítette ki, ami különösen tetszett nekem. Sajnos Emil bátyámnak is, aki titokban ki is cserélte a maga fémipari iskolás sapkájával, áthelyezve erre a sárga-fehér szalagot, csak azt hagyta meg nekem az eredeti sapkából. Ez a csere nem tetszett nekem, ám ő azzal nyugtatott meg, hogy amúgy sem a sapka, hanem a szalag a legfontosabb, mert az jelzi, hogy piuszista diák vagyok. Ebben aztán meg is nyugodtam. De az öltözékem miatt akadt egy kis bonyodalom, mert a hosszú nadrág alapján a felsőbb évesek közé soroltak, s az ünnepség végén anyám és nagyanyám sírva kerestek, mert nem találtak az osztálytársaim között. Ezt a jelenetet, amelynek során többször elhangzott nagyanyám „Jaj, Atyám!" kiáltása, egy kicsit restelltem.

De nem volt könnyű átállnom az iskola napirendjére. Ez magyarázhatja, hogy az első iskolai napok után bizony elcsavarogtam. A hiányom persze feltűnt, s egy hozzánk küldött osztálytársam útján értesítették anyámat, aki nagyon csodálkozott, mert reggelenként rendben elmentem otthonról. Csak éppen nem az iskolába, hanem azt megkerülve a Makár-hegy felé vettem az irányt. Két-három nap, csavargásos délelőtt után tehát lelepleződtem, s a következő reggelen anyám sírva futott velem a boltíves főkapuhoz, s átadott az ott szolgálatot teljesítő páternek. Aki megnyugtatta őt, s átvett tőle. Kézen fogott, elindultunk, majd egy hosszú folyosón végighaladván bevitt a szobájába, s leültetett. Semmi jóra nem

számítottam. De ő komolyan rám nézett, s megkérdezte: „Elszöktél?" Persze ő tudta ezt, csak tőlem akarta hallani a választ. „Igen" – vallottam be. Kicsit hallgatott, mintha elgondolkodott volna, majd azt mondta: „Tudod, fiam, megértelek téged, hiszen ez másokkal is megtörtént. Még velem is" – tette hozzá, majd azzal folytatta, hogy „lám csak, milyen szép idő van odakint, s arra gondolok, hogy talán jobb lenne a parkban sétálgatnom, mint itt az asztalnál írogatni. De nekem ezt a feladatot adta a Jóisten, ő tudja, mi célból. Te pedig azt a feladatot kaptad tőle, hogy tanulj ebben az iskolában. Bízzál benne." Azzal kézen fogott ismét, odavitt az osztályteremhez, benyitott, s azt mondta Miriam nővérnek: „Minden rendben van." De mielőtt kilépett volna, az ajtóból még halkan hozzám fordult: „De többé ne szökj meg." Azért meséltem el ezt a kis történetet, mert példája lehet a megértő, türelmes, mégis határozott követelményeket támasztó jezsuita nevelésnek. (Csorba Győző, aki református létére korábban szintén a Pius diákja volt, azt mondta, hogy a jezsuita papok művelt, magas szinten képzett tanárok voltak, de – tette hozzá – nevelni nem tudtak. Én, igaz, kisdiákként, de most, visszapillantva is úgy vélem, hogy a nevelésük is igen hatásos volt. Én vagyok erre nézve az élő példa. Mert ha az a pap, aki átvett anyámtól és bevitt a szobájába, akkor megbüntet vagy megszid engem, amit, mi tagadás, megérdemeltem volna, talán elriaszt, s az iskolával szemben ellenszenvet ébreszt bennem. Ám ahogyan ezt az ügyet kezelte – azt mondta, megért engem, sőt nagylelkűen szolidaritást vállalt velem –, azzal egy életre „megfogott". Levette vállamról a fegyelmi vétség terhét, s gyengéden helyére tette annak a súlyát, amit feladatnak, kötelességnek nevezünk. Meg is fogadtam ennek a páternek a tanácsát. A jezsuiták elhurcolása után a hűlt helyükön létrehozott iskolának, később az ugyanitt működő főiskolának is diákja voltam, ma pedig, bár a kampusz kibővült, az egyetemi szobám ugyanabban az épületben található, ahol egykor kisdiák voltam, ahol a páter intelme elhangzott. Abban talán a hely szellemének üzenete is benne rejlett. Tanári asztalomon még a jezsuiták leltári bélyegzője látható. Kollégáim már ki is akarták cserélni valami modernebbre, de én ragaszkodom hozzá.)

Végül megszerettem a diákéletet. S ebben nagy szerepe volt az osztályunkat vezető apácának, Medgyes T. Miriam nővérnek, aki született pedagógus volt: szeretet és jóindulat áradt belőle. Lelki érzékenységére és anyai empátiájára jellemző a következő két eset. Az egyik nap a szekrény mögül, amint a Kedves-nővér (így szólítottuk őt) ráakasztott egy térképet, előfutott egy egér. Éppen felém tartott, s én ijedtemben reflexszerűen rátapostam. El is terült szegény. A vigyázók (a hetesek) kinyitották az ablakot, és a külső párkányra tették. Szomorúan néztem áldozatom mozdulatlan kis testére. A Kedves-nővér tanúja volt bánatomnak, s a tízperces szünet után, ahogyan vonultunk be az osztályba, így szólt hozzám: „Ottóka, képzeld, a kisegér nem is halt meg. Magához tért, és szépen elszaladt." Csakugyan nem volt már ott az ablakpárkányon. Nagyon megkönnyebbültem. Egy földrajzi tárgyú foglalkozáson pedig, amely egyben nyelvgyakorlás is volt, nagy kezdőbetűkhöz kerestetett velünk földrajzi neveket (bámulatosan tudta társítani az ismereteket), s ennek során azt találta kérdezni, hogy ki tud R betűvel folyónevet mondani. Én nagyon jelentkeztem, s kivágtam: Rinya. Mert nekem a Rinya jelentette a folyót, nem a Rajna vagy a Rába. Óriási röhögés támadt az osztályban, én megszégyenülve ültem le. Másnap Miriam nő-

vér felém fordult az órán, s azt mondta: „Igazad volt, utánanéztem; jó hogy a Rinyát említetted, mert erről a folyóról nem tudtunk eddig." Ismét mondom: kitűnő pedagógus volt. Egy alkalommal megkérdezte valaki tőle, hogy az *Üdvözlégy*ben mit jelent a „méhednek gyümölcse" kifejezés. Ez a kérdés erősen foglalkoztatott bennünket. Ő azt mondta, hogy a méh az anya szíve alatti hely, ahová a Teremtő odarejti a majd megszületendő gyermek lelkét a kis testével együtt, hogy ott védve legyen. Lehet, hogy ez a magyarázat orvosi szempontból nem egészen pontos, de mi megilletődve elfogadtuk.

Miriam nővér tanítónői érzékenységére jellemző M. Tibi esete. Ez már másodikban történt. Tibi ismétlő diák volt, hosszú, esetlen gyerek, mindig nagyokat lépett, s ha szóltak hozzá, kicsit remegni kezdett a feje. Meg hát dadogott. Miriam nővér tanulópárokat jelölt ki, akik hetenként felváltva jártak hozzá, hogy segítsék a leckék elsajátításában. Én S. Józsival kerültem sorra. Hát bizony nehezen ment a dolog. Egy alkalommal kínos jelenetre került sor. Közös tanulásunk közben erős férfihangot hallottunk a másik szobából: „Miért erőlteti ezt a dolgot, hiszen láthatja, ez a gyerek buta." Ez Tibi apjának a hangja volt, mire egy női hang, az anyja ezt válaszolta: „Miért alázza meg a fiát, itt vannak a társai, segítenek neki." „Értse meg, hogy hiába", ez megint az apai hang volt. Amikor Tibi anyja bejött, kávét hozott nekünk süteménnyel, az arcunkon látta, hogy mindent hallottunk. Tibi is. Remegett a feje... Tovább tanultunk. Amikor tanulótársi szolgálatunk utolsó foglalkozásának végén elköszöntünk, Tibi váratlanul megszólalt: „Most mu-mu-mu..." Mutatni akar nektek valamit, tolmácsolta az anyja. Sétáljatok ki vele a kertbe. Nagy kertjük volt, kissé vadregényes, de a hátsó részén egy valóságos, rendezett kis kertészetre bukkantunk. Ez volt Tibi tanyája. Még üvegházat is láttunk, benne kaktuszok, tulipánok, sokféle növény, különlegesek is, amiket mi nem ismertünk. Tibi ültette és gondozta őket, név szerint ismerte valamennyit. Ezek itt rododendronok, mondta Tibi büszkén, elég jól megküzdve a nehéz névvel. Megdicsértük a fenyőit, mire ő: ezek nem fenyők, hanem cédrusok. Megálltunk egy fényes levelű bokor előtt, ő rögtön mondta: li-liomlevelű babérmeggy. Láttuk, hogy Tibi boldog. Kedvesen mosolygott, mikor elváltunk tőle.

Most egy olyan esemény tör elő emlékeim kútjából, amelyet ma sem tudok kellően megmagyarázni. Egy alkalommal ugyanis egy másik apáca jött be az osztályba, s a szokásos közös ima után tudatta velünk, hogy Miriam nővér megbetegedett, s gyógyulásáig ő fogja az órákat megtartani. Rendesen foglalkozott velünk, de más volt a hangja, mások a gesztusai, másként tanított. Nagyon hiányzott Miriam nővér, nem csak nekem, a többieknek is. Ekkor határoztam el (ami voltaképpen az intézmény szabályait ismerve képtelenség volt, gyermeki naivitás), hogy meglátogatom. Otthon az iskolába készülődve titokban beledugtam a táskámba egy szederbefőttet, s mivel tudtam, hogy napközben tervemet nem valósíthatom meg, előbb elindultam otthonról, s az épületnek ahhoz a szárnyához igyekeztem, ahol az apácák laktak. Klauzúrának hívták. Szerencsém volt, észrevétlenül besurranhattam. Megkerestem Miriam nővér szobáját, és bekopogtam. Egy ideig csönd volt. Csönd... Majd kinyílik az ajtó, s ott áll Miriam nővér a bizonyára gyorsan magára kapott szokásos apácaöltözékben. Az arca láztól megviselt, a hangja fátyolos. Csodálkozva néz rám.

– Ottóka, hogyan kerülsz te ide?

– Orvosságot hoztam, hogy a Kedves-nővér mielőbb meggyógyuljon – mondom, s előszedem a táskámból a befőttesüveget, amely, ezt megnyugodva észlelem, nem dőlt ki, igaz, nagyon vigyáztam is rá. – Tetszik tudni, fűzöm hozzá, amikor beteg voltam, ez gyógyított meg, a Linka doktor is mondta.

– Ezt tényleg nekem hoztad? – kérdezi némi gondolkodás után. Megsimogatja a hajamat, s átveszi az üveget. Már jobban vagyok, mondja, hamarosan megyek vissza az osztályomhoz. Hanem most igyekezned kell, mert ez klauzúra. Ide nem lehet másoknak bejönni.

Én indulok, de ő még utánam szól: „Várj csak, én is adok neked valamit." Besiet a szobájába, majd egy szalvétába csomagolva valamit hoz, s átadja.

– Edd meg a tízóraidhoz. Most siess, nehogy észrevegyenek.

A szalvétában két linzer volt.

Miriam nővér egyszer mégis megbántott, bár akaratlanul. Hógolyócsatát vívtunk az udvaron, s ő az ablakból követte az eseményeket. Egy óvatlan pillanatban jó nagy hólabda találta telibe a képemet. Annyira váratlanul ért ez a támadás, hogy a lélegzetem is elállt. Ahogyan töröltem le magamról a nem kívánt küldemény szétmállott darabjait, észrevettem, hogy Miriam nővér nevet. Ez rosszulesett. Pedig hát valóban komikus volt a jelenet. Egyébként is pár perc múlva jóvátette ezt a nevetést. Láttam, hogy hosszan rám nézve előbb vállaira tett kezeit egymáshoz közelíti, majd összekulcsolja. Megértettem, arra figyelmeztet, a játék hevében kibomlott sálamat kössem meg a nyakamon.

Az órák utáni udvarra vonulásnak kis szertartása volt. Osztálytermünk a legalsó folyosóról nyílott, kimenetelkor egy ajtón áthaladva egy lépcsőn kellett felmenni az udvarra. (Később valamikor ezt az ajtót befalazták, egy ablakot nyitottak a helyén, így ez a lépcső a vaskorláttal funkció nélkülivé vált, de ma is megvan.) Miriam nővér az én kezemet fogva vezette a menetet. Ez az első naptól kezdve így történt. De a lépcső tetején rendszerint meg kellett állnunk, s mögöttünk a lépcsőn álló osztálynak, hogy a felsőbb évesek elvonulhassanak előttünk. Ott álltunk, jobb kezem Miriam nővér kezében, balommal a vaskorlát végét fogva. Egy ilyen alkalommal különös élményben volt részem. Tavasz volt, a fák lombjain átsütött a napfény, ott álltunk, vonultak előttünk a felsősök, távolabb a diákok vidáman játszottak a téren, a parkból ide hallatszott a gimnazisták éneke, a kézilabda-mérkőzés labdapuffogása, a nézők kiáltásai, az udvar zsivaja, s akkor engem eltöltött a hirtelen rám törő boldog érzés, hogy élek, hogy a létezés része vagyok, s ez milyen jó.

A Pius 2.

(Actus Primus)

Az oktatás és a hitélet a hagyományos rendben folyt. A szívgárda foglalkozásai délután kerültek sorra, vasárnaponként pedig fél tízkor gyülekeznünk kellett a templomkertben (ez ma a bölcsészkar parkolója), majd sorban átvonultunk a diákmisére. Az elsőáldozás után egy évvel már bérmálkoztunk is, a jezsuiták tudták, hogy nincs már sok idejük, siettek bennünket „felruházni a szentségekkel". Szorgalmam, kitűnő tanulmányi eredményem jutalmaként az első tanév zárásakor egy könyvet kaptam: Schmidtmayr *Gyermekek a szentség útján* című könyvét a

Szent István Társulat kiadásában. Kegyes, érzelmes olvasmányokat tartalmaz, de az egyik legsúlyosabb kérdés rejlik a történetek hátterében: miféle magyarázatot lehet találni az ártatlan gyermekek szenvedésére, halálára. A kis Organ Nelly vagy Mária Klotild és a többiek története választ ad ugyan erre a kérdésre, de a fájdalmas talány sajgása benne marad a lélekben. Akkor ezt még nem tudtam. Ezzel el is búcsúzom Miriam nővértől, piuszista éveim főszereplőjétől, csak még egyetlen adalék a róla őrzött képemhez. Másodikban év végén, hosszú betegségem következtében, nem gyűlhetett össze elegendő érdemjegyem az osztályelső rang megőrzéséhez, mire Miriam nővér sajátos megoldást választott: „Érdemjegy" című oklevelem igazolja, hogy nevezett „az osztályelsőt első helyen megközelítette általános kitűnőrendű osztályzatával". Ez a „nem első, de mégis az" formula, amelyet ő találhatott ki, a pedagógiai tárgyilagosságnak és a nevelői empátiának, szeretetnek páratlan sűrítménye. Nekem hosszú évekre lelki támaszt jelentett.

A jezsuita oktatás, ahogyan a rend 18. századi jeles költője, Faludi Ferenc megfogalmazta, egyszerre irányult „az istenes jóságra", a majdani üdvösség elérésére és a „szerencsés, boldog életre". A földi életben is hasznosítható erényekre, erkölcsi normákra tanítottak. Ne úgy élj, „mint a teátrumok némái" (ez megint Faludi), a színdarabok statisztái, hanem vállalj aktív szerepet az életben, hallasd szavad, s őrizd meg hitedet. Itt most páter Cs. és páter K. hittanórái jutnak eszembe a bibliai történetekkel, s az a tanítás, amit a bűnökhöz való viszonyunkról hallottam, már nem tudom melyiküktől: a bűnök, sajnos, ezzel számolnunk kell, zsákmányra sóvárgó madarakként ott köröznek a fejünk fölött, várakoznak, figyelnek és csábítanak, s ha elűzni nem tudjuk is őket, de arra vigyáznunk kell, hogy ne rakjanak fészket a fejünkre. Ezek a papok, mind az ismeretek, mind az erkölcsi normák terén igen határozottak voltak, de mindig megértők és türelmesek. Nyitottak. Ez utóbbira jellemző, hogy ez a madaras példázat, úgy tudom, Luther Mártontól származik, de ők átvették. Sok évvel később, egyik könyvem szakmai vitájára eljött F. professzor, aki elmesélte, hogy őt a vészkorszak idején a szülei Pestről ide menekítették, Pécsre, a jezsuitákhoz, akik befogadták, s éppen úgy bántak vele, mint bárki mással, ugyanazt a törődést és figyelmet kapta, mint a gimnázium többi diákja. Pedig én, tette hozzá, „csak egy kis zsidógyerek voltam". Megmentették az életemet, mondta.

A szívgárda foglalkozásai közül arra emlékszem leginkább, amikor egyik páter átvitt bennünket a Pius templomba, és a Szent Alajos oltárnál elbeszélte nekünk Gonzaga Alajos történetét. Ez a 16. században élt, olasz hercegi családból származó ifjú a római pestisjárvány idején részt vett a betegek ápolásában. Egy alkalommal az utcán talált egy súlyos állapotban lévő embert. Elhatározta, hogy kórházba viszi. Társai figyelmeztették, hogy vigyázzon, nehogy elkapja a kórt, ő azonban azt mondta, hogy szenvedő embertársunkat nem hagyhatjuk magára. Vállára vette a beteget, s elcipelte a kórházba. Megfertőződött, s fiatalon, huszonhárom éves korában meghalt. Ő a nagy jezsuita szentek egyike. Jellemző anekdotát is kaptunk róla. Egy alkalommal diáktársaival együtt vidáman kiáltozva játszottak a labdatéren. Odament hozzájuk egy pap, s azt kérdezte tőlük, mit tennének, ha megtudnák, hogy pár óra múlva meg kell halniuk. Az egyik azt mondta, hazasietne, mert megbántotta az anyját, bocsánatot kérne tőle. A másik megadná az adósságát a borbélynak, a harmadik egy utcai árusnak törlesztené a

tartozását, és így tovább. – És te mit tennél, kérdezte Alajost. Ő rövid gondolkodás utána így válaszolt: – Én tovább játszanék. A mesélő nem értelmezte számunkra a történetet, ezt ránk hagyta. Éppen ezért maradt meg bennem ilyen elevenen. Sokkal inkább, mint más alkalommal az egyik atya által kedvelt Fulgur-történetek. A kozmikus sugárzás titkát felismerő, s ezt a titokzatos energiát gyakorlati erőként a világ átalakításában hasznosító főhős emberfeletti erőfeszítése, eltökélt céltudata és akaratkultusza idegen maradt számomra. Rideg hatalomra törését nem voltam képes egyeztetni Gonzaga Alajos egyszerűségével, szelídségével, önfeláldozó lelkületével. De a többieknek is csupán a „sci-fis" epizódok tetszettek, mint például a rovarlábakon száguldó autók bogárseregének futkározása. Fulgurnál jobb a *Hódító Robur* meg a *Nemo kapitány*, mondtam magamban, mert akkor már ismertem Vernét. Ekkor tájt kezdődött a nagy Verne-olvasásom időszaka. (Verne könyveit ma is elővesszem néha, s nem restellem, hogy változatlanul kiváló írónak tartom. Könyvei – ötletes, jól kitalált alaphelyzetekből fakadó érdekes cselekményeikkel – a tudományokba, az emberi megismerő képesség erejébe vetett hitet sugározzák. Faltam őket. Engem ezek a könyvek vezettek el a klasszikusokhoz. Kedvenceimet is elárulom: *Hatteras kapitány*, *Hector Servadac*, *A különös végrendelet*.)

Mielőtt a piuszista évek nagy élményére, a színházra rátérnék, még egy apró történet jut eszembe. Iskolai felszerelésem, mint másoké szintén, nagyon egyszerű volt: a tolltartóm felszereléséhez egy kihegyezett grafitceruza (KOH-I-NOOR HARDTMUTH HB), egy piros-kék színes ceruza (CASTELL), egy tollszár és egy 363-as számú tollhegy tartozott. Meg egy tintásüveg, de ez utóbbit nem kellett mindennap magunkkal vinni, mert könnyen kilottyanhat belőle a tinta, vagy feldőlhet. Inkább csak otthon használtuk. Amikor a szóban forgó eset történt, a grafitom már eléggé rövidre fogyott a sok hegyezéstől. Tanítás végén mentünk ki az osztályból, s én eközben megláttam a folyosói fűtőtest alatt egy (szintén rövidke) ceruzát. Visszamentem érte, felvettem, és eltettem. Délután, amikor írtam a leckémet, anyám észrevette az írószerek gyarapodását. – Ez a másik ceruza honnan van, kérdezte. Elmondtam, hogyan került a tolltartómba. – Nem gondoltál arra, hogy ez valakinek hiányozni fog? – kérdezte ismét. Majd hozzátette: – Talán már keresi is a gazdája, mert a leckéjét írná. Lesütöttem a szememet. – Na, kisfiam, mondta anyám, most megfogod azt a ceruzát, s visszaviszed oda, ahol találtad. Igyekezz! ... Így tettem.

Az, amit színházi élménynek nevezek, a díszteremmel kapcsolatos. Az előcsarnokból három szárnyas ajtón lehetett bejutni a nézőtérre, ahol széksorok várták az ünnepi előadások nézőit. Ha beléptünk, balra nézve hátul a karzatot láttuk, ahová kívülről lehetett bejutni egy keskeny falépcsőn. Jobbra volt a zenekari árok, az orkeszter, elöl a karmester helye, hátul belső feljárat a színpadra, ahová egy külső, emelt térből nyíló ajtó is bejáratul szolgált. A színpadot a nézőtér felé kétfelől felhúzható bordó bársonyfüggöny választotta el. A színpad, a háromszáz éves jezsuita játékhagyománynak megfelelően, remek technikai felszereléssel volt ellátva, elöl rivalda, hátul a színpadi teret lezáró függöny, mögötte a jelenetek előkészítése folyhatott, oldalról mozgatható díszletek álltak készenlétben, a színpad közepén süllyesztő, felül és oldalt irányítható, szabályozható fényű reflektorok egészítették ki az apparátust. A színészek három ajtón át juthattak a színpadi tér-

be, jobbról, balról és középen. Az előadások folyamatosságát nem törte meg semmi nem kívánatos nehézség. Mindez maga volt a csoda. Mint tudjuk, a jezsuita pedagógiában kulcsszerepet játszott a színház, a nagy egyházi ünnepek, meg a tanévzáró *Te Deum* alkalmával, s ez a funkció összefüggött a jezsuita vallási élmény és általában a spirituális életfelfogás teátrális elemeivel. Elegendő a barokk templomok freskóira néznünk, amelyek drámai jeleneteket mutatnak be, s a kupolát kitárják az égboltra. A rendalapító, Loyolai Szent Ignác nevezetes lelkigyakorlatos könyvében a misztikus élmény dramatikus formát ölt: „most képzeld el", „lásd magad előtt", „figyeld meg", szólítja fel a lelkigyakorlatot végző hívőt, a látomásos jelenet légkörébe bevonva az Istenhez felemelkedni kívánó lelket. Ily módon valósul meg a nagy jezsuita élmény, az isteni kegyelem és a sorsát felismerő egyén hatékony együttműködése. Ezért volt oly nagy szerepe a színháznak, amely voltaképpen a világ modellje (*Theatrum mundi*), ahol ki-ki egy neki rendelt szerepet játszik a Teremtés nagy egészében. Mindezt akkor még természetesen nem tudtam, de azért megsejtettem, éreztem, átéltem, s ennek a sejtésnek érzelmi hullámai áthatották egész valómat. (A díszterem az államosítás után politikai rendezvények színhelye lett, később főiskolai, illetve egyetemi események kerültek sorra falai között. Egy ideig mozi működött benne.)

A színházi élmények közé sorolom a missziós útra induló szerzetesek búcsúztatását, akikre úgy néztünk fel, mint a mítoszok hőseire, mint a nagy missziós szentnek, Xavéri Szent Ferencnek méltó örököseire. De a mi egész kis életünknek volt egy leheletfinom, mégis létező rituális természete. A közös imák reggel és harangszókor, a vasárnap délelőtti gyülekezés a templomkertben, a Gonzaga fiú emlékének megidézése a Szent Alajos oltárnál, a szívgárda-gyakorlatok, ahol a harmattestvéreknek (ma úgy mondanánk: a dedósoknak) folyamatosan megnyílt az út ahhoz, hogy gyémánttestvérekké váljanak. Nyárra kaptunk egy kis füzetet annyi lappal, rovattal, ahány nyári vasárnap volt, s azt mise után, bárhol voltunk is, le kellett pecsételtetni a sekrestyében a misét mondó pappal. Szegény nagyatádi nagyanyám nehezen fogta fel, hogy a vasárnap délelőttre tervezett nagy takarmánygyűjtő családi akció, többek között csalánszedés a kacsák számára a bodvicai erdőben (a jó levegőn), részemről teljesen lehetetlen, már a felvetése is képtelenség. Egyszóval nyáron is piuszista voltam.

(Interludium)

Csak nem akar ez a gyerek pap lenni, kérdezte nagyanyám, vallásos asszony létére is némi fejcsóválással. E téren Marikának is volt véleménye. Marika szőke, kék szemű kislány volt, nálam egy-két évvel idősebb. Az egyik nagyatádi szomszédunkban lakott, s szinte naponként átjött hozzánk játszani. Apró ajándékokat is hozott nekem, képeslapot, karácsonyról maradt szaloncukrot, egy készletéből elkóborolt sakkfigurát, színes ceruzát. Cserébe nagyanyám ott marasztalta ebédre. Kalandoztunk a kertben, kergettük a lepkéket, virágokat szedtünk, „papásmamást" játszottunk, amikor is ő úgy tett, mintha főzne nekem, és „drágámnak" szólított. Marika nem titkolta irántam táplált gyengéd érzelmeit, és én is éreztem, hogy ártatlan játékaink mélyén valami ismeretlen vágy rejlik. Egy alkalommal a kertben álló, már kellemesen felmelegedett kútvízzel teli vaskádban (amit mosáskor szoktak használni) meg is fürödtünk ruha nélkül. Fürdés után egymás

kezét fogva szárítkoztunk a napon. Ennyi történt. Nyár vége felé Marika kijelentette, hogy mi most már egymáshoz tartozunk, később majd feleségül jön hozzám, nekem amúgy is védelmező társra van szükségem, konkrétan őrá. Ezzel búcsúztunk el. Sajnos Marika nem tudta megvalósítani ezt a maga számára kijelölt szerepet. Kaposvárra költöztek (vasutas édesapját oda helyezték), s többé nem találkoztunk. Védelmező nélkül maradtam.

(Actus Secundus)

Egy, a Pius dísztermehez kötődő színházi jelenet erősen bele van vésve az emlékezetembe. Az a különös, hogy egypercnyi az egész, s benne egyetlen mondat hangzik el. Ennek a színpadi képnek a tudatbeli szerepe is igazolja, amit más esetekben szintén tapasztaltam, hogy az emlékezet működése dramatikus természetű, azaz jelenetszerűen rögzíti az élményeket. Bizonyos események, anélkül, hogy akarnánk, valami ismeretlen indíttatásra, mint felbukkanó szigetek a tengerszint alól, kiemelkednek a felejtés közegéből. A szóban forgó jelenetet egyetlen gyertya fénye világította meg (és egy jól irányított reflektor), a színpad többi része homályba borult. Ketten szerepeltek a jelenetben, mindketten rómaiak, római öltözékben. Egyikük ült, töprengve az asztalra könyökölt, a másik az asztal előtt állt, s karját széttárva felkiáltott (ez az a bizonyos mondat, amely ma is hangzik a fejemben): „Császár leszel!" A mondathangsúly, a hanglejtés talányos. Vajon egy régen várt óhaj jövőbeli, esetleg nagyon is küszöbön álló beteljesülését közölte a beszélő, vagy talán a rá váró történelmi feladattal összefüggő felelősségére hívta fel a másik szereplő figyelmét, aki talán nem bízott az eseményeknek ebben a fordulatában, esetleg vonakodott is a rá váró küldetéssel járó teher vállalásától? Nem tudom. Hogy itt valami krízisről, tragikus kockázatról van szó, a jelenet szavak nélküli folytatása egyértelműen jelezte: az asztalnál ülő szereplő, a császárság várományosa indulatos vagy elhárító, esetleg a megdöbbenést kifejező mozdulattal felugrott, eközben mozdulatával feldöntötte a gyertyatartót, s a színpad sötétbe borult. – Mi történt itt előttünk? Mi lesz ennek a jelenetnek a folytatása a színpadon vagy a történelemben? Nem tudtam. A jezsuita iskolai színjáték gazdag hagyománya e római témakörben is bőséges témaválasztást tett lehetővé. (Ma már ismerem a drámatörténeti vonatkozásokat, de az nem tartozik ide. Én nem tényekről beszélek, hanem emlékekről, meg szeretnék tehát maradni az emlékezés közegében, egy nyolcéves gyerek tudatának horizontjához alkalmazkodva.)

*

Ünnepi előadásra készültünk, valószínűleg a karácsonyi ünnepkörben. Sokszereplős, történelmi tárgyú, jelmezes darabot adtunk elő, amelynek tárgyát az indián törzseknek a keresztény szerzetesekkel való találkozása adta, tehát Európa és az Újvilág, pogányság és kereszténység konfliktusa képezte a témát. Találkozásról volt tehát szó, arról, ahogyan két különböző kultúra egymásra néz, persze, a nézőpontot a keresztény pozíció szolgáltatta. A díszletek mögött talán harci eseményekre is sor került. De a pogány indián gyerekek egyáltalán nem voltak ellenszenves fickók, ezt tanúsíthatom, aki egy indián fiút alakítottam az előadásban. Afféle harmattestvérek voltunk inkább, akik végül készen állunk arra, hogy gyé-

mánttestvérekké váljunk. A jelmezeink elkészítése az egyes családok feladata volt. Nagyanyám hónapokig gyűjtötte a tollakat a fejdíszhez, anyám varrta az öltözéket, nagyapám a mokaszint, illetve a vadbőrből készült indián bocskorra emlékeztető cipőt. A rendező csak összehangolta a jelmezeket, amelyeket főként a fejre illesztett tolldíszek egységesítettek. Vagy tízen-tizenöten alkottuk a csoportot, azaz az indián fiúk kórusát. Ezek között ott voltak az én Hadapród utcai barátaim. Az egyik jelenetünkben tábortűz körül ültünk, amelynek piros selyemszalagokból, krepp-papírokból készült lángjait alul elhelyezett fúvókák lobogtatták igen valószerűen. Következő színpadra lépésünk zenés-énekes jelenet volt. Ez alkotta az előadás egyik leghatásosabb epizódját.

Bevonult tehát a csoport, felsorakoztunk félkörívben a színpad közepén, majd én előreléptem, és elénekeltem a begyakorolt szólót. Négysornyi ének az egész, kis szerep, de úgy éreztem, rajtam a világ szeme:

Hegyen, völgyön, harci ösvényen
Lábunk bátran lép.
Indiánként szabadban élni
Ó, mi jó, mi szép.

Tűrhetően előadtam, mások szerint szépen, anyám szerint gyönyörűen, csak az utolsó sornál késtem egy negyed ütemet, de nem lett belőle baj, mert a többiek figyeltek rám, ők is kivártak kicsit, aztán felzengett a kórus:

Sugárzik a ragyogó jókedv
Pirult orcánkról,
Dalra zendít kacagó kedvünk,
És a nóta szól.

Aztán elölről kezdtük, kórusban még egyszer előadtuk az egészet, s közben, a közönség tapsától kísérve, kivonultunk.

(Néhány éve, az új bölcsészkar huszonöt éves évfordulójának ünnepén, engem kértek fel valami kis emlékezésféle megtartására. Beszédemet a színpadról mondtam el. Azon a helyen álltam, ahol sok-sok évvel korábban az indián dalt adtam elő tolldísszel a fejemen.)

Azután...

Tudtuk, hogy időközben nagy változásokra került sor, a felnőttek beszélgetéseiből el-elcsíptünk egy-egy félmondatot, mégis, amikor 1948 szeptemberében évnyitóra érkeztünk, nagy megdöbbenésünkre egy másik világ fogadott bennünket. Ismeretlen emberek jöttek-mentek, furcsa, rendetlenül öltözött, hangoskodó gyerekeket láttunk, akikről lerítt, hogy nem piuszisták. A falakról eltűntek a virágtartók az aszparáguszokkal, a termekből a feszületek. Az egyik képről, amely frissen kerülhetett a falra, mert még sohasem láttuk, ismeretlen bajuszos, szakállas férfi portréja nézett ránk nagy ősz hajjal. Tanácstalanul néztük, találgattuk, ki

lehet, mikor az egyik Hadapród utcai gyerek kijelentette, hogy ez nem más, mint Rumbach bácsi, az üveges. Sejtelmünk sem volt arról, hogyan kerülhetett oda. Térültünk, fordultunk, nem tudtuk, mitévők legyünk. Végül megkérdeztük az egyik tornatanárféle alakot, akit ott rendelkezni, irányítani láttunk, hogy merre találjuk Miriam nővért, mert mi az ő diákjai vagyunk Némi gondolkodás után azt válaszolta: őt ne keressétek, mert ő már nincs itt. És páter Tüll, az igazgató? Ő sincs, hangzott a lakonikus válasz. Menjetek az új osztálytermetekbe, adta ki az utasítást, s megmondta, hogy az melyik. Egyik ámulatból a másikba estünk.

Másnap tovább szaporodtak a meglepetések és a bajok. A reggeli becsengetéskor felálltunk, és szokás szerint elmondtuk a Miatyánkot. Az osztályteremben lévő tanár nem imádkozott velünk, amit eléggé különösnek találtunk, azt meg pláne furcsállottuk, hogy kifejezetten haragosnak látszott. Kopott, szakadt, használt tankönyveket kaptunk, a reggeli tanár időnként eltűnt, majd visszajött, látszott rajta, hogy nem tud mit kezdeni velünk. A botrány harangszókor tört ki, amikor felálltunk, és elkezdtük mondani az Úrangyalát. Ezt nem hagyta, kiáltozni kezdett, hogy hagyjuk abba. Majd közölte velünk, hogy mi a klerikális reakciót képviseljük, de ő majd tesz róla, hogy észre térjünk. Szinte földbe gyökerezett a lábunk. Összenéztünk: mit képviselünk mi? Mit mond? Nem értettük. Mit akar velünk tenni? Tanakodtunk. Úgy éreztük magunkat, mintha megint indiánok lennénk, s jönnek ellenünk a spanyol katonák és hittérítők. S ezek a papok, töprengtünk gyanakodva, nem biztos, hogy olyan jóindulatúak lesznek velünk, mint abban a színpadi előadásban szereplők. Egyébként hamarosan megtudtuk, mire célzott az a tanár. Néhány nap múlva a fele osztály hiányzott (valójában csak egy másik osztályba kerültek a mi osztályunkból hiányzó diákok), s helyükre azokból az évnyitón látott különös, furán öltözött fiúkból került jó néhány. Ezek külön csoportot alkottak, szúrós tekintettel, gúnyosan néztek ránk. Igyekeztek borsot törni az orrunk alá. Trágár szavakat kiáltoztak felénk. Mi ezeket a kifejezéseket nem ismertük, ahogyan ők sem értették a mi szavainkat. Kis csuhások, mutogattak ránk. Az egyik szünetben az udvaron a háborúból maradt lövészárokba csaltak bennünket, majd felhúzták a létrát, s röhögve odébb álltak. Szerencsénkre egy felsőbb éves diák tanúja volt az akciónak, és kiszabadított bennünket. Pedig mi nem voltunk kis szenteskedők, normális gyerekek voltunk, mint mások, csupán volt az életünknek egy kialakult rendje, amibe szívesen beleilleszkedtünk, és tisztaság vett körül bennünket, amit szerettünk és természetesnek tartottunk. És ők, az újak, akikkel összekevertek bennünket, felbontván az osztályok korábbi egységét, ők sem voltak mind elvetemült suttyók. Rendesebb, alapjában jóindulatú gyerekek is voltak közöttük, akik olykor fékezni igyekeztek a gyűlölködőket. És volt egy fiú, aki a tanítás végén mindig sírva fakadt. Amikor megkérdeztük, mi baja, azt mondta zokogva, hogy várja őt a vízbe áztatott kötél. Kivettük töredezett mondataiból, hogy az apja kocsis, és ha ő hazaér az iskolából, az apja, aki akkorra már részeg szokott lenni, nekiesik azzal a kötéllel, és ok nélkül összeveri. Mindennap. Nagyon elcsodálkoztunk, és sok mindent megértettünk ezeknek a gyerekeknek a magatartásformáiból. Azt azonban nehéz volt elkönyvelni, hogy később néhányan mindenáron osztályharcot akartak vívni ellenünk. Amikor megkérdeztem, ez mivel fog járni, az egyik fiú azt mondta, hogy most a ti házatok áll, mint a cövek, így mondta, mi pedig düledező viskóban la-

kunk, de cserélni fogunk. Most mi jövünk. Ez az osztályharc, magyarázta. Eléggé fenyegetően hangzottak akkor ezek a jóslatok, különösen az én fülemnek, hiszen apám nemrég tért haza az orosz fogságból, és mondott egyet-mást az ottani viszonyokról. De többé-kevésbé más is félt. A felnőttek is. A Hadapród utcára árnyék borult. (Akkortájban vitték el a tiszteket.) A hangulatra jellemző, hogy az utca egyik szerény házában lakó egyszerű asszony, akit, mivel tyúkokat tartott és tojásokat adott el, „Tojásos" Kató néniként emlegettek, a nevezetes születésnapon színes krétával felírta a kertjét az utca felé lezáró deszkakerítésre: ÉLJEN SZATLIN. Szép babérkoszorút is rajzolt a név fölé. Az arra haladók elgondolkodva nézték a különös dekorációt. Egyesek nevettek, mások homlokukat ráncolták. A betűk hibás sorrendjét senki nem tette szóvá.

Valamelyes rend akkor alakult ki az évfolyamunkon, amikor Klencsár tanító úr vett át bennünket. Faluról jött, ezt maga mondta, nyers modorú, de őszinte ember volt. Sajátos módszereket alkalmazott. Egy (az anyja szerint) diszlexiás fiút olvasási próbák közben a hosszú vonalzóval hátára mért ütésekkel gyógyított ki a fogyatkozásából. Legalábbis a delikvens ezt állította, és ezért hálás volt. Egy másik fiúról kitudódott, azért hiányzik, mert a városban vendégeskedő vándorcirkuszhoz csatlakozott. Az anyja sírva kérte a tanító úr közbelépését. Ez meg is történt. Klencsár tanító úr (akit kartársai elvtársnak szólítottak) elment a legközelebbi előadásra, s amikor a fiú a lovakat kísérve bejött a porondra az egyik műsorszámban, felkelt a helyéről, átlépett a kordonon, bement szépen a lovak közé, fülön csípte a meglepett gyereket, s néhány jól irányzott nyakleves kíséretében és fenyegető kiáltásokat hallatva magával vitte. A közönség lelkesen megtapsolta ezt az intermezzót. Ilyen ember volt Klencsár tanító. Mindig volt nála egy Petőfi-kötet, s abból olvasott fel nekünk. Ezt szerettem. Azt állította, hogy ebben a könyvben minden benne van, amit nekünk, magyar embereknek tudni kell. Ami pedig nincs benne, azt nem érdemes tudni.

Talán ennek a Petőfi-kötetnek is szerepe volt abban, hogy jelentkeztem Gádoros tanárnő irodalmi szakkörébe. Bár ő ezt felső tagozatosoknak tartotta, látva elszántságomat, kivételesen bevett engem is a szakköri tagok közé. A foglalkozások tulajdonképpen felolvasások voltak. Az első órán Gádoros tanárnő felnyitotta a magával hozott könyvet, s közölte velünk a szerző nevét és a könyv címét: Krúdy Gyula: *A szabadság csillaga*. És elkezdte felolvasni a regényt. Az óra végén megjelölte a helyet, ahol abba kellett hagynia az olvasást, s a következő órán ott folytatta. Így ment ez hétről hétre, míg a regény végére értünk. A tanárnő egy szót sem fűzött hozzá, egyedül csak Krúdy hangját hallottuk. És a felolvasások során a szakkör a Krúdy-rajongók meghitt körévé alakult. Képzeletben együtt küzdöttünk az utolsó kuruc hősökkel, Kanizsi diákkal és János magiszterrel a német dragonyosok ellen. S amikor János magiszter vasból öntött szemekből felfűzött olvasójával hadakozott, még utoljára megmutatva a kuruc virtust, a feje fölött fegyverként forgatott olvasó zúgását az osztályteremben is hallottuk, miként a szél suhogását Késmárk fölött. És amikor a bíró szavát megértettük, hogy Rákóczi meghalt, nincs többé, csak a császár van, néma csönd támadt. Szélkakas kapitány és Buckó komikus párosa nem nagyon enyhítette számunkra a kifejlet szomorúságát. Én akkor találkoztam először egy nagy íróval. (Akinek azóta is töretlenül híve maradtam.)

Időközben a Hadapród utca Honvéd utcává változott, a Zrínyiből Dózsa laktanya lett, a Piusból pedig állami iskola. Egy történet befejeződött, s egy másik elkezdődött. De ez már csakugyan egy *másik* történet. December vége felé azonban Tojásos Kató néni deszkakerítésén még jó ideig feltűnt az a bizonyos felirat.

Még néhány szó

Nem kívánok kommentárt fűzni az elmondottakhoz. De ismét hangsúlyozom, hogy nem tényekről, hanem emlékekről beszéltem. Pontosabban olyan emlékekről, amelyek az egykori eseményekre visszapillantó tudatomban felidéződtek. E felidézés, vagy inkább *felidéződés* során nem egy meglepetés ért engem. Az emlékképek ugyanis különös átalakuláson mentek, mennek át. Egyfelől nem is voltam mindig tisztában azzal, hogy bizonyos emlékek egyáltalán megmaradtak a tudatomban, ám úgy látszik, az emlékezés búvópatakja, bár öntudatlanul, de mégis magával sodorta ezeket. Másfelől a fejemben őrzött emlékek szintén sajátos átalakuláson mentek át. Az emlékezés, ezt jól tudjuk, de ezúttal én saját magamon tapasztaltam, alkotó, teremtő folyamat. Éppen ezért nem is tudom eldönteni, hogy az elbeszélt emlékekhez mennyiben járultak hozzá a felidézésükkel együtt járó képzeleti tevékenység asszociációi. És azzal sem vagyok egészen tisztában, hogy mit adott mindehhez hozzá az elbeszélés aktusa, amely ugyancsak saját törvényei szerint működő erőkifejtés. Minden elbeszélésnek, így a Hadapród utcai indiánok történetének is létezik a narráció által megteremtett horizontja, ahol egymásra vetül a valóság (vagy amit annak tartunk) és a fikció.

Nem végeztem levéltári, könyvtári és helytörténeti kutatásokat. Időm se volt erre, meg kedvem se nagyon. Ezért nem fűzök hozzá a dolgokhoz, eseményekhez, azok hátteréhez történeti adalékokat, és csak ritkán nevezem meg a szereplőimet, s ha igen, ez az elbeszélő főhajtásának jeleként történik, többnyire viszont a nevek helyett csak betűjeleket adok, általában azokat is megváltoztatva. Egyébként a nevek sem stimmelnek minden esetben. De mindig élő személy van mögöttük. A történetet 1940-től 1948-ig beszélem el, persze, szükségképpen vannak előrepillantások, mert az életkorok nem úgy váltják egymást, mint az éjjeliőrök. Nyolcéves koromig jutottam el, de úgy vélem, a történet, külső és belső okok miatt, mégiscsak kerek egész, mert – erre most döbbentem rá – nyolcéves koromig életem minden fontos tényezőjével találkoztam. Elbeszélésem hőse tehát egy gyerek, az, aki én voltam, többé-kevésbé, hogy Borgest idézzem. Az én esetemben is érvényes, hogy egy gyerek tekintete, bár sejtések és érzelmi indíttatás által, sokszor mélyebbre hatol, tisztábban és helyesebben látja a világot, mint a felnőtt. Ezért igyekeztem megmaradni a gyermeki látókörön belül, s ha olykor szándékaim ellenére arra kényszerültem, hogy ebből kilépjek, igyekeztem oda minél előbb visszatérni.

Amikor ezeket a sorokat papírra vetettem, 2021 nyarán, magamra úgy gondoltam, mint aki nemcsak írja, de olvassa is ezt a szöveget. Nem foglalkoztam azzal a kérdéssel, hogy más is olvassa, olvashatja-e. Talán a családom tagjai, az utódaim számára lehetnek benne információk. És másoknak? Nem tudom. De az bizonyos, hogy én e történet elbeszélése által önmagam jobb megismeréséhez jutottam.